

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

АКРАМ УЗОҚОВ

**МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР
ҲАМДЎСТЛИГИ ХАЛҚЛАРИ
АДАБИЁТИ
(ўқув қўлланма)**

Бакалавриат йўналиши: 5141100 - Ўзбек тили ва адабиёти

ТОШКЕНТ – 2007

Халқни маънавий бойишида, ривожланишида мустақил давлатлар ҳамдўстлиги адабиётининг ўрни бекиёсдир. Маънавий ҳамкорлик ҳам тараққиётнинг асосий тамойилларидан бири ҳисобланади. Зеро, адабиёт инсониятнинг эзгу ниятларига, мақсадларига доимо хизмат қилиб келган.

Мазкур ўқув қўлланмада Марказий Осиё, Кавказ, Волгабўйи ҳамда славян халқлари адабиёти, уларнинг тараққиёт босқичлари ҳақида сўз боради. Қўлланмада келтирилган маълумотлар номлари қайд этилган халқларнинг тушунчалари ва ҳаётий тажрибаларини китобхон тасавурида кенг қўламли тасаввур ҳосил қилиш мақсадида танлаб олинган. Шунингдек, ўқув қўлланма моҳиятига муҳитни идрок этишни бадиий шакли хусусидаги концепция сингдирилган.

Ушбу ўқув қўлланма кенг китобхонлар доираси ҳамда ўзбек филологияси факультети талабалари учун мўлжалланган.

Литература народов СНГ имеет особое значение в духовном развитии народа. Без духовной взаимовлияния нет развития. Развития литературы всегда служило высоким идеалом человечество.

В данном учебном пособии речь идёт об этапах развития литературы народов Средней Азии, Кавказ, Привольже и славянских народов.

Материал отобран и систематизирован так, чтобы легче было окинуть взглядом главные вехи и явления литературы народов СНГ.

В основу учебного пособия положена концепция, согласно которой литература есть специфическая форма художественного познания действительности.

Это учебное пособия создано для студентов факультета узбекской филологии и широкому кругу читателей.

The literature of CIS countries' peoples has an important meaning in the spiritual upbringing of people. There is no upbringing without the spiritual interaction.

The development of the literature always served as a high ideal of mankind.

The stages of the development of Middle Asia , Caucasus, Privoljije

and the Slavonic peoples' literature are told about in present textbook.

The material has been chosen and systematized so that it was easier to look through the chief landmarks and phenomenons of CIS countries peoples' literature.

The idea according to which the literature is the specific shape of literary cognition of reality has been put into the basis of present textbook.

This textbook is intended for students of uzbek philology faculty.

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор Б.Тўхлиев
филология фанлари номзоди, доцент Қ.Кубаев

Кириш

Истиқлол барча фанлар қатори сўз санъатига асосланган адабиётнинг асл моҳиятини ўзгартирди. Биринчидан, адабиётнинг ҳаққонийлик, изчиллик тамойилларини ўз ўрнида ишлатиш кўникмасини шакллантира бошлади. Иккинчидан, адабиёт яккахокимлик, зўравонлик, миллатларни камситиш ва биргина миллат мафқурасига хизмат қилиш курали эмаслигини исботлади. Учинчидан, миллати, ирки, ижтимоий келиб чиқиши, чегара худудидан қатъий назар бани башарнинг орзу-ўйини, ташвишу қувончларини акс эттирувчи воситалиги равшанлашди. Шунинг натижаси ўлароқ, Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг ўқув дастурлари, давлат стандартлари тамоман янгиланди. Унда миллатнинг ўзлигини намоён этувчи миллий мерос, маданият, кадриятлар холисона ўз таҳлилини топди. Бунда бошқа миллат ва элатларнинг ҳам манфаатлари фаромуш қилинмади. Зикр этилганлар сирасида бир вақтлар зўр бериб, мажбуран ўқитилган “Шўро халқлари адабиёти” кейинчалик “Қардош халқлари адабиёти” деб юритилган фан мустақилликнинг дастлабку кунларидаёқ ёлғон, сохта ғояларга асослангани учун истеъмолдан чиқиб қолди. Ачинарли жиҳати шуки, мазкур фан асосида ўрганилган халқларнинг адабиёти асл моҳияти билан таҳлил этилмаган. Аксинча, шўро тузумини мақтаган, дохийларни алқаган шоир ва ёзувчиларнинг асарлари юз-юзаки таҳлил этилган, шу асосда бир халқнинг адабиётига баҳо берилган, холос. Мазкур халқнинг миллий ўзига хослиги, миллий анъана ва кадриятлари билан ҳеч ким ҳисоблашмаган.

Хўш, янгиланиш, яшариш натижаларини сўраётган озод Ватан кишиларига мазкур фанни ўқитишнинг эҳтиёжи борми? Бор. Аввало, биз миллат ва халқларнинг эркинликлари кафолатланган, хоҳлаган илмни ўрганишга имконият яратилаётган, маънавий-маърифий, сиёсий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланган мамлакат қуряпмиз. Иккинчидан, юртимиздаги барча халқлар ўз анъана ва меросини қайта тиклаб, батафсил ўрганиш ҳамда тарғиб этиш имконига эга. Учинчидан, йиллар давомида халқларга ҳамнафас, ҳаммаслак бўлиб келган халқлар билан нафақат иқтисодий-сиёсий, балким маърифий

жаюҳаларда ҳам мустаҳкам алоқалар ўрнатилган. Ўтказилаётган турли тадбирлар, анжуман ва симпозиумлар фикримиз далили бўла олади. Тўртинчидан, мустақил ҳамдўстлик мамлакатлари халқларининг ўзига хос ва мос осори-атиқа, анъана ҳамда меросини ўрганиш тафаккуримизни бойитади, адабий алоқаларнинг янги жабҳаларини кашф этишга замин ҳозирлайди. Аслида адабий алоқалар тизими ўша яккахокимлик замонидаёқ ўзбекнинг заҳматкаш олимлари – Ғайбулла Салом, Натан Маллаев, Аъзам Шерматов, Нажмиддин Комилов, Абдуқодир Ҳайитметов, Эркин Каримов, Лазиз Қаюмовлар томонидан шакллантирилган эди. Аммо барча айтиладиган фикр ва ғоялар қоғозга ўралиб, силлиққина баён этиларди. Бешинчидан, замон ўзгариши билан янги-янги фикр, ғояни айтиш зарурати пайдо бўлди. Ҳар бир қардош халқнинг адабиёти асл моҳиятдан ажратилмай ўрганилса, таҳлил ва тадқиқ этилса, мазкур ғоялар яққол кўзга ташланади.

“Мустақил Ҳамдўстлик Давлатлари халқлари адабиёти” фани бўйича ўтказиладиган дарсларда Маказий Осиё ва Қозоғистон, Кавказ ва Кавказорти, Шарқий Славян ва Молдован, Волгабўйи халқлари адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш тарихи ва тамойиллари таҳлил этилади. Энг муҳим жиҳат назардан қолмаслиги керакки, ҳар бир халқнинг фақат ўзига хос хусусияти бўлиши баробарида муайян ғоялар ва муаммоларни ечиш асномида муштараклиги, уйғунлиги ҳам мавжуд.

Марказий Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиёти

Қадимдан Марказий Осиё ва Қозоғистон тупроғида яшаб келаётган ўзбек, тожик, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ халқлари адабиётини ўз ичига олган мазкур гуруҳ иқтисодий, ижтимоий, сиёсий тараққиётидаги умумийликдан ташқари, жўғрофий яхлитликка эга. Марказий Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётининг бир неча хусусияти бор. Аввало, мазкур халқлар катта манбага эга бўлган ва кейинчалик ёзма адабиётнинг ривожига сезиларли даражада ижобий таъсир этган халқ оғзаки ижодига эга.

Иккинчидан, ўтмишда ва ҳозир ҳам насрдан кўра назм адабиётда

етақчи мавқе эгаллаган. Шу сабабдан назм ва наср ўзаро уйқаш бўлиб кетган.

Учинчидан, бу адабиётлар ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқа кўп йиллик тарихга эга. Улуғ форс-тожик адабиёти намояндalари Абулкосим Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий, Саъдийларнинг ижоди Ўрта Осиё халқларининг бойлиги саналади. Ёхуд, улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ижоди, яратган асарлари кўпгина халқлар адиблари учун катта ижод мактабидир. Биргина Гулханий, Махмур, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар форс-тожик ва ўзбек тилларида баравар қалам тебратишган.

Шўро ҳукумати ўз тазйиқини ўрнатгач, мазкур халқларнинг азалдан шаклланиб келган анъана ва қадриятларга анча путур етди. Мазкур халқлар адабиётига реализм тамойили ва баъзи тенденциялар мажбурлаб киритилди.

Шўро империяси барҳам топгач, ҳамдўстлик мамлакатлари бирин-кетин мустақилликка эришди. Улар фақат иқтисодий-сиёсий жиҳатдан эмас, маънавий-маърифий жиҳатдан ҳам мустақил бўлди. Ўз-ўзидан адабиётда ҳам янги-янги йўналишлар, ғоя ва маслақлар аста-секин ифодасини топа бошлади.

Тожик адабиёти

Қадимий ва навқирон тожик адабиётини Ўрта Осиёда яшовчи халқарнинг адабиёти билан, айниқса ўзбек адабиёти билан чамбарчас боғловчи ажойиб анъаналар мавжуд. Хоразмий, Камол Хўжандийдан тортиб, Алишер Навоий, Гулханий, Махмур, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айнийларгача бўлган бир қанча ўзбек ва тожик ёзувчилари ўз асарларини ҳар икки тилда – ҳам тожик, ҳам ўзбек тилларида ижод этдилар. Улуғ тожик шоири Абдурахмон Жомий билан гениал ўзбек шоири Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик, Садриддин Айний билан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодидаги ғоявий-бадий уйғунлик бу икки қардош халқ ва улар адабиётининг бир-бирига яқинлигидан гувоҳлик беради.

Одатда тожик адабиёти куйидаги даврларга бўлиб ўрганилади:

1. Қадимги тожик адабиёти (кулдорлик жамияти даври).

2. IX-XV асрлар тожик адабиёти (феодализм жамиятининг шаклланиш ва мустақамланиш даври).

3. XVI-XIX асрлар тожик адабиёти (феодализм жамиятининг емирилиш даври).

4. Янги тожик адабиёти.

Араб истилочилари Ўрта Осиёни босиб олмасдан аввал мамлакатдаги иқтисодий-маданий тараққиёт замида тожик халқининг шаклланиш жараёни бошланган эди. Ўлканинг араблар томонидан забт этилиши бунга салбий таъсир кўрсатди. Фақат IX-X асрларга келиб чет эл босқинчиларига қарши мустақиллик учун олиб борилган курашлар тожик феодализм давлати – сомониёлар давлатининг ташкил топиши билан якунланди. Шу вақтгача давлат тили ҳисобланиб келган араб тили ўрнини энди тожиклар гаплашадиган жонли тил – “дари” (форсий) тили эгаллади ва шу тилда ёзма адабиёт яратила бошлади.

Бу адабиётнинг йирик вакиллари Абутоқий Аббос ибн Тархон Самарқандий, Абуҳафс Самарқандий, Ханзол Боғдисий, Масъуд Марвозий, Феруз Машриқий, Муҳаммад ибн Восиф Сағзий, Абусолих Гургоний, Аббос Марвозий, Бассом Курд Хорижий, Муҳаммад ибн Муҳаллидлар бўлиб, уларнинг ижодида фольклорнинг таъсири жуда кучли эди. Абулҳасан Рўдакий тожик ва форс классик адабиётининг отасидир. У жуда кўп ишқий ғазаллар ва фалсафий-дидактик қасидалар ёзган ажойиб инсонпарвар шоир эди. Рўдакий ўрта аср классик поэзиясини ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан бойитиб, уни юқори поғонага кўтарди.

X-XI асрларга келиб тожик классик поэзиясида рубоий (Ибн Сино ва Умар Хайём), ғазал (Унсурий, Фаррухий, Манучехрий) ҳамда қасида жанрлари билан бир қаторда дostonчилик равнақ топди. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома”си, Асадийнинг “Гуршаспнома” ва Фаҳриддин Гургонийнинг “Вис ва Ромин” дostonлари бу давр форс-тожик адабиётида яратилган янгилик эди.

X-XI аср форс-тожик поэзиясида Носир Хисрав ва Умар Хайёмнинг ижоди салмоқли ўрин тутди. Улар ўзларидан илгари ўтган классик шоирлар ижодидаги фалсафий мотивлардан озикланиб, ўша замон учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган илғор ғояларни олға

сурдилар.

XIII-XIV асрлар форс-тожик поэзияси кўпроқ фалсафий-дидактик хусусиятларга эга бўлиб, унда Чингизхон бошлиқ мўғул босқинчиларининг дахшатли жанглари таъсири остида пайдо бўлган суфистик дунёқараш етакчи роль ўйнайди. Жалолиддин Румий, Хусрав Дехлавий ва Саъдий Шерозийлар бу поэзиянинг йирик вакиллари эдилар.

Хусрав Дехлавий форс-тожик адабиётида буюк озарбайжон шоири Низомий-Ганжавийнинг “хамса”чилик анъанасини давом эттирган шоир ҳисобланади. Унинг “Хамса”сига кирган беш мустақил дostonда Низомий дostonларидаги анъанавий сюжет ва образлар кўлланилган бўлса-да, уларнинг талқини тамоман янги ва оригиналдир.

Ўзининг ажойиб ишқий-лирик ғазаллари ва “Бўстон”, “Гулистон” номли асарлари билан дунё адабиётига ҳисса қўшган шоир, файласуф Саъдий Шерозий халқ оғзаки ижодининг бебаҳо бойликларидан баракали фойдаланиб, ғазалчиликни юқори поғонага кўтарди, бадиий проза тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди.

XV асрга келиб, феодал муносабатларнинг мустаҳкамланиши шароитида, Самарқанд, Бухоро, Ҳирот шаҳарларида адабий ҳаёт яна жонланди. Бу давр тожик ва ўзбек шоирлари ижодида классик адабиётнинг энг яхши анъаналарини ривожлантиришга бўлган интилиш сезилди. Ўзбек ва тожик шоирларининг дўстлиги, ўзаро ижодий ҳамкорлиги кучайди, икки тилда асар ёзиш расм бўлиб қолди. Ана шундай шароитда буюк тожик шоири Абдурахмон Жомий ва гениал ўзбек шоири Алишер Навоийлар яшаб ижод этдилар.

Абдурахмон Жомий ўзининг ҳар томонлама камол топган баракали ижоди билан шуҳрат қозонди. Унинг “Баҳористон” ва Низомий-Ганжавий “хамса”чилиги таъсири остида яратган етти дostonи (“Ҳафт авранг”) ҳамда учта шеърлар девони мавжуд.

“Бадое-ул вақое” номли машҳур мемуар асарнинг муаллифи Восифий, ўзининг дидактик характердаги шеърлари билан ном чиқарган шоир Биноий, ажойиб лирик-ғазалчи Ҳилолий ва бошқалар XV- XVI асрлар тожик адабиётининг йирик намояндalари эдилар.

XIX аср тожик демократик адабиётининг йирик вакили, янги

тожик адабиётининг асосчиси Аҳмад Дониш эди. Аҳмад Дониш ижодини Озарбайжоннинг улкан маърифатпарвари Мирзо Фатали Охундов, козоқ реалистик адабиётининг асосчиси Абай Қўнонбоев, ўзбек демократик шоирлари Фурқат ва Завқийлар ижоди билан муқояс қилиш мумкин, чунки тараққийпарвар классик адабиёт ва халқ оғзаки ижодининг ажойиб анъаналари асосида, хусусан, рус адабиётининг таъсири остида камол топган Аҳмад Дониш ўз замонининг илғор зиёлиси, пешқадам маърифатпарвар шоири ва прозаиги эди. У халқнинг оғир ҳаёт кечириш сабабларини ўлкада ҳукм сурган нодонлик ва қолоқликдан деб билар эди. Шунинг учун Аҳмад Дониш дастлаб халқни ғафлат уйқусидан уйғотиш, уни ўқитиш ва саводхон қилиш лозим деб билди. Адибнинг фикрича, халқнинг мушқулини осон қилиш амирнинг давлат идора усулини яхшилаш, давлатни амир саройи қошида чақириладиган маслаҳат мажлиси орқали зарур. Аҳмад Дониш Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, амир саройида мунажжимлик вазифасида ишлаб юрган пайтларида Петербургга уч марта сафар қилди. Бу сафарлар унинг кўзини очди. Шоир Россиядаги нисбатан илғор ижтимоий тузум билан Бухоро амирлигидаги қолоқ феодализмни бир-бирига таққослаб, ўз ватанини ҳам россияга ўхшаш обод, ўз халқининг эса Россиядаги халқлар сингари маданиятли, ўқимишли бўлишини орзу қилди.

Аҳмад Донишнинг давлат идора усули ва мактаб-маориф ҳамда ўша замон феодализм жамиятидаги турли ижтимоий табақалар тўғрисидаги илғор фикрлари унинг қатор лирик шеърларида, ҳажвий пачаларида, “Бухоро амирларининг тарихи” ва “Наводир ул-вақое” номли катта мемуар насрий асарларида ўз аксини топган.

Рўдакий (858-941)

Форс-тожик классик адабиётининг буюк намояндаси, атоқли шоир ва мутафаккир Абулҳасан Рўдакий ҳозирги Тожикистоннинг Панжакент туманига қарашли Панжрудак қишлоғида дунёга келди. Жуда ёшлигидан бошлаб шеър айта бошлади. Унинг шуҳрати ўша

замоннинг машҳур ҳукмдорлари Сомоний подшоҳларга етиб, у Бухорога чақириб олинди. Рўдакий Бухорода замонасининг жуда кўп машҳур шоирлари, файласуфлари, тарихчилари билан танишди, ўзи ҳам турли фанларни ўрганиш мақсадида зўр бериб китоб мутолаа қила бошлади.

Рўдакий сарой шоири бўлишига қарамай, ўзининг ғазал, рубоий ва қасидаларида дунёвий муҳаббатни куйлади, халқнинг ҳаётини ҳаққоний тасвирлашга интилди. Рўдакий ёзиб қолдирган шеърий асарлардан бизгача жуда оз қисми етиб келган. Бу асарлар буюк шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида қимматли маълумот берадиган ажойиб манба ҳисобланади. Рўдакийнинг “Қариликдан шикоят”, “Май онаси” қасидалари, ўнлаб ўйноқи, равон, мазмундор ғазаллари кишини ўзига мафтун этади. Бу асарлари билан Рўдакий ижоди ҳақида илмий иш олиб борган адабиётшунослар унинг “Калила ва Димна”ни назмга айлантирганлигини қайд этадилар.

Рўдакий ўзининг прогрессив дунёқараши ва халқпарварлик руҳи билан суғорилган ижоди орқали сомонийлар саройига тўпланган реакцион маддох шоирларга қакшатқич зарба берди. Сарой шоирлари ва қорагуруҳчи амалдорлар қариган чоғида унинг икки кўзини ўйиб олдилар. Хўрланган шоир ўз ватанига қайтиб, қашшоқликда вафот этади. Рўдакий Панжрудак қишлоғига дафн этилган. Унинг ватандошлари ҳозир ҳам шоир яратган ажойиб кўшиқларни ёд айтиб юрадилар.

Қариликдан шикоят

Тишим бари тўкилиб кетди, дурри ғалтон эди,
Уларни тиш дема, балки чироғи тобон эди.

Оқиш кумуш эди-ю, худди дурри маржон эди,
Булоқнинг қатраси ёинки тонгда чўлпон эди.

Биронта қолмади куртакланиб, тўкилди бари,
Бу қайси наҳс эди, наҳс бўлганда Кайвон эди?

Менимча, наҳсдан ё узоқ умрдан эмас,
Не бўлди? Мен эта кўйсам қазойи осмон эди.

Кўзингни соққасидек айланиб турувчи жаҳон
Ҳамиша айланади, ҳамма вақт гардон эди.

Қачонки дори-ю, дармони оғриқ ўрнидадир,
Кезида оғриғи ҳам дори бирла дармон эди.

Кўз очкуча тўзитар у қаерда янги эса
Дам ўтмайин тuzатар у қайдаки вайрон эди.

Талайча боғнинг ўрнини чўл этиб кўйди,
Ва қанча боғлар ўрни бурун биёбон эди.

Сен, эй юзи тўлин ойдаи гўзал, не билгайсан?
Беш-олти кун нари ҳолим нечоғли шодон эди?

Кўпинча сен гажагинг бирла менга мақтанасан,
Гажак-гажак қаро сочим мисоли чавгон эди.
Юзим текислиги атлас каби замон ўтди,
Менинг сочим у замонда қаро-ю қатрон эди.

Чунончи шунча гўзаллик азиз меҳмон экан,
Қайтмагай яна. Беш-олти кунга меҳмон эди.

Саъдий Шерозий (1189-1292)

Мушарафиддин ибни Муслиҳиддин Абдуллоҳ тахаллуси Саъдий ҳақидаги маълумотлар турли тазкирада турлича келтирилади. Шу боис кўпгина олимлар унинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида фикр билдирганда шоир асарларидаги қайдларга суянишади. У 1189 йилда

Шерозда амалдор оиласида туғилган. Отаси Саъд бинни Зангий қўлида ишлаган. Бу ҳақда Саъдий “Гулистон”ида ёзади:

Ман он гоҳ сари тоҷвар доштам,
Ки сар дар канори падар доштам.

Саъдийнинг оилавий аҳволи ҳақида тўлиқ маълумот йўқ. Аммо форс ҳоқими Шамсиддин Тозигўйига мурожаат қилганидан яққол кўринадики, Саъдийнинг оиласи оғир аҳволда яшаган.

Шерозда сиёсий аҳвол нотинч бўлгани учун Саъдий Бағдодга йўл олади ва у ерда Низомия мадрасасида таҳсил олади. Илк устози Абдулфараж Абдурахмон ибни Жавзий (1186-1257) эди. Энг муҳими тасаввуф таълимотининг асосларини ўрганиш ниятида Саъдий 30 йил сафар қилиб, Араб, Эрон, Турк ва Рум мамлакатларида бўлади. Саъдийнинг мазкур юртлардаги сайру саёҳатининг батафсил баёни йўқ. аммо ундаги тафсилотлар “Бўстон” ва “Гулистон”да акс эттирилган.

Мумтоз адабиётнинг барча жанрларида ижод қилган Саъдий Шерозга қайтгач пароканда шеърларини жамлаб, 1257 йилда “Бўстон”, 1258 йилда “Гулистон”, тўрт девондан иборат куллиётини ёзди. Бу девонлар:

1. “Тайибот”
2. “Бадоеъ”
3. “Хавотим”
4. “Ғазалиёти қадим”

Саъдийшунос олимлар шоирнинг қаламига мансуб асарларни куйидагича тартиб берадилар: “Бўстон”, “Гулистон”, “Қасоида”. “Таржеббанд”, “Девони Тайибот”. “Девони бадоеъ”, “Девони хавотим”, “Ғазалиёти қадим”, “Қитъалар, рубоийлар ва фардлар”, “Чор рисола” (мақтублар ва жавоблар), “Соҳибнома”.

Қозоқ адабиёти

Қозоқ ёзма адабиёти анча кеч шаклланди. XIX асргача қозоқларда адабиёт, асосан, халқ оғзаки ижодиёти шаклида ривожланди. Қадим замонлардан бери оғиздан-оғизга кўчиб келган халқ мақоллари, ашула ва кўшиқлари, эртак ва дostonларида қозоқ

меҳнаткашларининг оғир аҳволи, озодлик учун олиб борган курашлари акс эттирилган.

Қозоқ халқ кўшиқлари, эртақ ва дostonлари турли-туман мавзуларни қамраб олган. Уларда қозоқ мазлума аёлларининг оху фиғони ҳам, халқ кўзғолончиларининг мардлик-шижоати ҳам, тадбиркор, доно Алдаркўсаннинг марокли саргузаштлари ҳам, Қўбланди ботир, Эртарғин ва Қамбар ботир сингари халқ баҳодирларининг қаҳрамонликлари ҳам ўз аксини топган. Қозоқ халқ оғзаки ижоди асарларида турли ижтимоий табақаларнинг ҳаётини акс эттирувчи шахслар образи билан бир қаторда афсонавий ва мажозий образлар ҳам учрайди. Топишмоқ ва эртақлардаги бўри, аждаҳо, дев, семурғ куш, дostonлардаги учқур отлар яхшилик ва ёмонлик тимсоли сифатида гавдаланади.

Қозоқ халқ оғзаки ижодида қаҳрамонлик дostonлари салмоқли ўрин тутати. “Қўлбанди ботир”, “Қамбар ботир”, “Эртарғин” дostonларида қаҳрамонлик, дўстилик ҳамда ватанпарварлик ғоялари романтик бўёқларда акс эттирилган. “Қиз жибек”, “Қўзи кўрпеш ва Баян сулув” ҳамда “Сулув шаш” сингари ишқий-лирик дostonлар ҳам жуда кўп. Бу дostonларда пок инсоний муҳаббат тараннум қилиниб, феодализм жамиятининг ярамас томонлари очиб ташланади, эски урф-одатлар аёвсиз қош қилинади. Масалан, “Қўзи кўрпеш ва Баян сулув” дostonида тасвирланишича, ошиқ ва маъшуканинг чин инсоний муҳаббатига Баян сулувнинг бой хонадондан, Қўзи кўрпешнинг эса камбағал оиладан бўлганлиги тўсқинлик қилади. Мана шу карама-қаршилик ошиқ ва маъшукларнинг фожиали ҳалок бўлишига олиб келади.

Қозоқ халқ оғзаки ижодидаги прогрессив оқим XIX асрнинг бошларига келиб шакланган қозоқ ёзма адабиёти учун замин бўлди.

Қозоқ классик адабиётининг асосчилари Чўқон Валихонов, Иброй Олтинсарин ва Абай Қўнонбоев қозоқ халқи билан рус халқи, шунингдек, қозоқ адабиёти билан рус адабиёти ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликнинг жарчилари эдилар. Чўқон Валихонов рус фани ва маданияти билан танишган ўқимишли киши эди. Олим ва маърифатпарвар Ч. Валихонов кўп саёҳат қилди, илмий экспедицияларда юрди. У Қозоғистонни, қўшни Қашқар ўлкасини

ўрганишга оид бир қанча илмий асарлар яратди. Чўқон Валихоновнинг фольклорист ва публицист ёзувчилик фаолияти ҳам катта аҳамиятга эга.

Чўқон Валихоновнинг замондоши Иброй Олтинсарин ўзининг шоирлик ва маърифатпарварлик фаолиятини болаларни ўқитиш иши билан боғлаб олиб борди. Умр бўйи ўқитувчилик касби билан шуғулланган Иброй Олтинсарин болаларни янги усулда тарбиялашга алоҳида эътибор берди. У мактаб болаларини рус адабиётининг намуналари билан таништириш мақсадида рус тилидан таржималар қилди, адабиёт мажмуасини яратди. Ўзи ҳам шеърлар ёзиб, болаларни ўқишга, илм олишга даъват этди.

Қозоқ классик адабиётининг отаси Абай Қўнонбоев ўз шеърий ва насрий ижоди ҳамда маърифатпарварлик фаолияти билан демократик тенденциядаги қозоқ адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У қозоқ халқ оғзаки ижодидаги илғор анъаналар таъсири остида халқ манфаатини куйловчи асарлар яратган атоқли шоир ва маърифатпарвар даражасига кўтарила олди.

Абай шеъриятнин халқ ҳаётига яқинлаштирди, ўз лирикасида илғор ғояларни тараннум этди, халқ ҳаётининг турли-туман муҳим ижтимоий масалаларини ўз замонасининг илғор зиёлиси сифатида хал қилди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Қозоғистонда савдо ва саноатнинг бирмунча жонланиши заминида маҳаллий буржуазия синфи шаклланди.

Абай Қўнонбоев (1845-1904)

Қозоқ классик адабиётининг асосчиларидан бири, буюк шоир ва маърифатпарвар Абай (Иброҳим) Қўнонбоев Қозоғистоннинг Семипалатинск уездига қарашли Чингизтов туманида чорвадор оиласида туғилди. Ёшлиқ чўғларида мадрасада ўқиди. Кейинчалик рус мактабига қатнаб, рус тили ва адабиётини ўрганди. Абай, бир томондан, Шарқ адабиётининг буюк вакиллари Фирдавсий, Навоий, Низомий ижоди билан, иккинчи томондан, А. С.Пушкин,

Л.Н.Толстой, М.Е.Салтиков-Шчедрин асарлари билан қизиқиб, ўз билимини оширди.

Абай ижоди ёшлик чоғларидан шеър ёзиш ва ўлан айтишдан бошланди. Унинг жуда кўп ўланлари халқ орасида машхур.

Ўз даврининг илғор ғояли зиёлиси бўлган Абай маърифатпарварлик ҳаракатига бошчилик қилди. У халқни саводхон қилишга ҳаракат қилди.

Абай лирик шоирдир. Унинг шеърларида тарқоқ қозоқ қабилаларини бирлаштириш (“Шўрлик қозоғим”(1885)), бойлик ва камбағаллик ўртасидаги зиддиятларни кўрсатиш (“Бой боласи ва камбағал боласи” шеърлари), ёшлиқдан хунар ва илм ўрганиш зарурлиги ғояси (“Илм ўрган” шеъри) тараннум этилди.

Абай биринчи қозоқ композиторидир. У ўз шеърларига халқ куйлари асосида куй басталаган. Абай С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” асаридан парчаларни қозоқ тилига таржима қилди.

Ўзбек тилида Абайнинг “Ўланлар” (1945) ва “Абай Қўнонбоев” деган ном остида айриб асарлари таржима қилиб босилган.

Насихатлар (Ўттизинчи сўз)

Бизда бир мақтанчоқлик деган ярамас нарса бор. Асли шу нарсанинг нима кераги бор ўзи? Зотан, бу – ор-номуссизлик, нодонлик, ўйсиз-хаёсизлик ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабари йўқликнинг аломатидир! Тағин, безрайиб туриб: “Э, бор худоё! Кимдан ким ортиқ экан шунчалик! Бировнинг насибасини биров топиб берармиди ҳеч? Кимнинг боши кимнинг эгари қошида юрибди... Биров менинг қозонимни қайнатиб берармиди, ё мен бировнинг қўлига қараб қолибманми?” – деб керилади. Баъзан эса дағдаға қилиб: “Ҳаммага бир ўлим!.. Вой онасини фалон қилай! Бундай юргандан кўра ўлганим ортиқ! Жуда нари борса - хайдаб юборар, отиб юборар! Қаерга борсам ҳам бир ўлим!” – деб кекирдагини чўзадиганлар кўп-ку.

Мана, ўзларингиз кўриб юрибсизлар: ҳозир ҳеч бўйига қараб тўн бичадиган, айтган гапида қатъий турадиган қозоқ борми бунёда?

Йўқ, мен ҳали ўлимга бардош бера оладиган қозоқни ҳам ёки, аксинча: мен ўлимга бардош бера олмайман, деб очиқ гапирадиган қозоқни ҳам кўрганим йўқ... Борди-ю, ақсиз бўлса-да, шундай журъатли қозоқ топилса, у кишини ҳайратга солган бўлур эди! Афсуски, йўқ. бунинг ўрнига шундайлар борки, зўр келганда сичқоннинг инини минг танга қилиб, қочиб кирарга тешик топмай қолади. Хўш, бундай кишиларни нима деб атаймиз? Эй худо! Ўз жонига ортиқча хотамлик қиладиган, мол-дунёни писанд қилмайдиган бечораларнинг ахволига қаранг. “Уялмас юзга толмас жағ беради”, - деб шуни айтишар эканлар-да... Бундай кишилар ҳам уятсиз, орсиз кишилардан бири-да.

Ўлжас Сулаймонов
(1936 йилда туғилган)

Замонавий қозоқ адабиётининг етук вакили Ўлжас Сулаймон 1936 йил 18 майда Олмаота шаҳрида туғилган. Унинг отаси ҳарбий хизматчи эди. Ўрта таълимни рус мактабида олган Ўлжас Қозоғистон Давлат Университетининг геология факультетига ўқишга кирди. Бадиий ижодга блўган қизиқиш уни 1961 йил Максим Горький номидаги адабиёт институтига етаклади. 1962-1971 йиллар орасида у “Қозоғим” студияси бош муҳаррири, “Простор” журнали бўлим мудири, 1972 йилдан бошлаб Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси котиби, Қозоғистоннингиталиядаги элчиси сифатида фаолият кўрсатди. Ўлжас Сулаймон қозоқ халқига хос миллий хусусиятларни, урф-одатларни, шонли ва оғриқли нуқталарини яхши билади. Шу боис унинг асарларида қозоқ халқининг миллий руҳи теран ифодаланади. 1961 йилда шоирнинг илк асари – “Арғумоқлар” чоп этилди. Шундан сўнг “Қуёшли тунлар”, “Ажойиб тун”, “Шарофатли вақтлар”, “Маймун йили”, “Лой китоб”, “Оловнинг кўчиши”, “Юмалоқ юлдуз”, “Аз и Я” каби ўнлаб шеърини, насрий, илмий китоблари нашрдан чиқди.

Ўлжас Сулаймоннинг бадиий асарларида қозоқнинг ўзига хос турмуш тарзи, ўй-фикрлари, ҳис-туйғулари акс эттирилса, илмий асарларида туркий халқларнинг дунё маданияти тараққиётидаги

улкан ўрни тарихий далиллар асносида кўрсатилган.

“Аз и Я” асари европапарастлар айтганидай, туркийлар ёввойи ва маданиятсиз қавм эмас, балки дунёнинг энг қадимий миллатларидан бири эканини исботлади.

Ўлжас Сулаймоннинг “Қойилмисан инсонга, замин” деб номланган достони инсон имкониятлари ва иродаси ҳақида битилган мадҳия янглиғ дунёга янгради. Унда коинотни забт этган ва жаҳон тақдирида янги босқични бошлаб берган одамзот тўғрисидаги мушоҳадалар ғоят таъсирчан ифодаланган.

Шоир шеъриятидаги қаҳрамон ғурурли, ўз қадрини биладиган, айни вақтда ўзгаларнинг ҳам ҳурматини жойига қўядиган шахсдир. Улар феъли кенг, танти, фалсафий мушоҳадаларга мойил, чапани ва жўмард кишилар сифатида ёрқин бўёқлар, кучли шеърий тимсоллар воситасида жозибador тасвирланган.

Арғумок
(Азим Суюн таржимаси)

Йилқиси билан машхур,
Қадим кипчоқ ерида
Оқиб боради уюб,
Куйган ўтган селида
Томиримда қайнар қон,
Тулпоридан сайлаб бер
Елдирай мисли бўрон,
Остин-устун бўлсин ер
Еллар аланга олсин.
Арғумокнинг қонида
Қиёқ, алафлар қолсин,
Туёқлар тўзонида
Яшаш, кураш нимадир,
Билиб қўйсин арғумок
Жасорат бизда тақдир,
Гулдираб кетсин сўқмоқ.

Қирғиз адабиёти

Қирғиз халқининг ота-боболари жуда қадим замонлардаёқ Ўрта Осиё, Тянь-шань ва Еттисув вилоятларидаги гуннлар, шунингдек, саклар, скифлар ва бошқа қўшни қабилалар билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг маданияти, дини ва урф-одати таъсири остида яшаганлар.

Қирғиз халқининг адабиёти ва маданияти XX асрга қадар халқ оғзаки ижоди шаклида ривожланди. Бизгача етиб келган халқ ашула ва қўшиқлари, мақол, эртақ ва дostonларида қирғиз халқининг узоқ асрлар давомидаги кўчманчи-чорқачилик ҳаёти, уларнинг ўз хўжайинларига қарши олиб борган курашлари ҳаққоний акс этирилган. Фольклор асарларида қирғиз халқининг меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва адолатпарварлик ғояларини ифодаловчи жуда кўп қўшиқлар, эртақлар, дostonлар мавжуд.

Қирғиз халқ оғзаки ижодида халқ қаҳрамонлик дostonлари айниқса машҳур. Асрлардан бери оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган “Кўрман ек”, “Эртobilди”, “Эртуштук”, “Жонил Мирзо”, “Манас” дostonи ўзига муносиб ўрин эгаллайди. “Манас” қирғиз халқининг кўп асрлик ҳаётини ва чет эл босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонона курашини кенг планда акс этирувчи салмоқдор шеърӣ асардир. Ҳажми унчалик катта бўлмаган бу дoston бошдан-оёқ шеърӣ йўл билан яратилган бўлиб, тахминан 500 минг байтдан иборат.

“Манас” дostonи уч катта қисмдан иборат. Биринчи қисмда халқ қаҳрамони Манас, иккинчи қисмда Манаснинг ўғли Семетей ва учинчи қисмда Манаснинг набираси Сейтеқнинг ҳаёти, саргузашти ва қаҳрамонликлари тасвирланган.

XX асрнинг 20-30-йилларида қирғиз адабиётининг умумий тараққиётидан хийла орқада қолган проза жанри эллигинчи йилларга келиб бирмунча тараққий этди, янги-янги ҳикоя, очерк, повесть ва романлар билан бойиди. Урушдан сўнги давр қирғиз адабиётida бу салмоқдор адабий жанрни ривожлантиришда кекса авлод вакили Т. Садиқбеков билан бир қаторда ёш прозаиклардан Н. Бойтемиров ва Ч. Айтматовларнинг ҳам хизмати катта.

Талантли адиб Чингиз Айтматов ўзининг сўнгги йилларда эълон қилган ҳикоя ва қиссалари билан қирғиз прозаси савиясини бир поғона юкори кўтарди. “Оқ ёмғир”, “Рақиблар”, “Қизил олма” ҳикояларида ҳам, “Жамила”, “Биринчи муаллим”, “Сарвқомат дилбарим”, “Бўтакўз”, “Юзма-юз”, “Сомон йўли”, “Байдамтол соҳилларида” қиссаларида ҳам у кўпроқ замонавий мавзуларда қалам тебратди. Ч. Айтматов қирғиз ёзувчиларидан ва рус проза усталаридан ғоявий ўткир, оригинал, шакл жиҳатдан хийла ихчам ва пишиқ ҳикоя, повестлар яратиш маҳоратини ўрганди.

Чингиз Айтматовнинг етакчи қаҳрамонлари – оддий кишилардир. Ёзувчи ана шу оддий кишиларнинг инсоний фазилатларини, жуда бой ва мураккаб ички дунёсини, ўзига хос хулқ-атвори ва юриш-туришини ҳаққоний чизади.

“Жамила” қиссасидаги жамила, Дониёр; “Биринчи муаллим” қиссасидаги Дуйшен, Олтин; “Юзма-юз” қиссасидаги Саида; “Сарвқомат дилбарим” қиссасидаги Асал Илёслар ҳаётда жуда кўп учрайдиган оддий кишилардир. Бу асарлардаги қаҳрамонларнинг гўё бир-биридан фарқ қиладиган хислат-фазилатлари йўқдай кўринади. Ҳақиқатда эса Ч. Айтматов қиссаларини ўқиган ўқувчининг кўз ўнгида ўз тақдири, босиб ўтган ҳаёт йўли, савияси, тушунчаси ва ташқи қиёфаси билан сира бир-бирига ўхшамайдиган типик образлар гавдаланади.

Чингиз Айтматов – ҳарактер яратишга уста ёзувчи. Чунки у ҳаётни сезгирлик билан кузатади, кишиларнинг инсоний фазилатларини ёрқин чизиб беришга ҳаракат қиладиган ҳаётий конфликтларни танлайди. Адиб бир-икки штрих билан Жамила, Саида, Олтин, Асалларнинг ҳам, Дониёр, Дуйшен, Илёс ва Абубакрларнинг ҳам кимлигини яққол гавдалантириб беради.

Ч.Айтматов қирғиз адабиётидагина эмас, балки мустақил давлатлар ҳамдўстлиги адабиётида ҳам шакл ва мазмун новатори сифатида танилди. Шу сабабли унинг ғоявий-бадиий етук қиссалари жаҳон прогрессив ёзувчилари диққатини ҳам ўзига тортди. Чунончи, “Жамила” қиссасини француз тилига таржима қилган атоқли француз ёзувчиси Луи Арагон бу асарни, ҳақли равишда, “дунёдаги муҳаббат тўғрисида яратилган қиссаларнинг энг яхшиси” деб атади.

Чингиз Айтматовнинг ижоди – янгича тафаккур тарзининг самараси ўлароқ, ўзига нисбатан онгли муносабат, идрок, савия ва юксак маданият соҳиби бўлишни талаб этади. Унинг асарларига эскича андоза ё схема билан ёндашиб бўлмайди.

Чингиз Айтматов ўзбек халқига жуда кўнгли яқин ёзувчи. У қўли кадоқ халқимизнинг тақдир ва қисматига муносабатдош, унинг бахтига сарафроз, ташвишларига шерик, мусибатига қайғудош. Ўзини ўзбекка ўзбекнинг ўз фарзандидай яқин олади.

Туркман адабиёти

Туркман халқ оғзаки ижодида эртак, ашула, кўшиқ ва дoston жанрлари жуда кенг тарқалган. Ашула, кўшиқ ва эртаклар туркман фольклорида энг қадимги жанрлар ҳисобланади. Кейинчалик халқ эртаклари сюжетидан кенгкенг фойдаланиш асосида халқ қаҳрамонлик ва ишқий-лирик дostonлар юзага келди. Туркман халқ дostonларининг бир қисми Шарқ классик адабиёти асарлари ва диний китоблар (масалан, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”) мазмунини қамраб олган бўлса, бир қисми учун эртаклар ва ривоятларнинг сюжетлари асосий манба бўлиб хизмат қилган (“Шасенем ва Ғариб”, “Зўхро ва Тоҳир”, “Асли ва Карам”).

Ёзма адабиёт Туркманистонда тахминан XI-XII асрларда, дастлаб Аҳмад Яссавий ва Али сингари диний мотивларни тараннум қилган шоирларнинг ижоди таъсири остида туркий (чиғатой) тилида юзага келди.

XIV асрда туркман ёзма адабиётининг йирик вакиллари Бурҳониддин Сивосий ва Сайид Имониддин Насимийлар яшаб ижод этдилар. Хоразмда туғилиб, ҳаётини Кичик Осиё шаҳарларида ўтказган Сивосий ўз шеърларини биринчи бўлиб туркман тилида ёзди. У поэзияга аруз вазнини киритди. Ҳунарманд оилада туғилиб ўсган ва ўқимишли киши бўлиб етишган Насимий ўз асарларини Туркиянинг шаҳар ва қишлоқларида дарбадарликда ҳаёт кечирган йилларида яратди. Насимий ўзининг ўткир ҳажвий асарлари учун руҳонийлар таманидан ваҳшийларча ўлдирилди.

Туркман классик адабиётнинг йирик вакили Махтумқули

мамлакатда Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳукмронлик қилган даврда яшади. Унинг ёшлиги Гургон шаҳри яқинидаги Ҳожигавшан қишлоғида ўтди. Махтумқули Хивадаги Шерғозихон мадрасасида таълим олди. Эрон кўшинлари билан бўлган жанглардан бирида асир тушган шоир бир неча вақт Эронда яшади.

Махтумқулининг ижоди туркман классик адабиётининг чўққиси ҳисобланади. Чунки ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, кўп сафарлар қилган Махтумқули Шарқ классик адабиётини чуқур ўрганиб, туркман классик поэзиясини шаклан ва мазмунан мукаммал ғазаллар, рубоийлар, китъалар билан бойитди.

Махтумқули

Туркман классик адабиётининг отаси, забардаст лирик шоир ва мутафаккир Махтумқули Фироеий Туркманистоннинг Қорақала деган жойида Шоир Давлатмамед Озодий оиласида оиласида туғилди. Аввал қишлоқ мактабида, кейинчалик Хива мадрасаларида таҳсил олди. Шу йилларда у туркман, ўзбек ва форс-тожик классикларга эргашиб, лирик шеърлар ёзишдан бошланди. Шарқ классик поэзиясини, айниқса Алишер Навоий ижодини яхши ўрганган шоир секин-аста ўзи ҳам ўйноқи, равон ғазаллар ижод қилишга киришди.

Махтумқули ўзининг энг яхши шеърий асарларида халқ ҳаётининг реалистик лавҳаларини чизди. У эзилган меҳнаткаш омманинг зулм ва зўравонликка қарши норозилигини ифодаловчи “Замонлар”, “Ахтаради”, “Кўпнинг ҳаёти” сингари шеърларини ёзди. Махтумқули тарқоқ туркман қабилаларининг бирлашувини, мустақамлашувини, мустақам адолатли давлат тузилишини орзу қилди. Махтумқули поэзиясида ватанпарварлик ғоялари кучлидир. У кўп асрлар давомида Эрон шоҳлари, Бухоро амирлари ва Хива хонлари зулми остида қолиб келган ўз ватанини чет эл босқинчиларидан озод қилиш ҳақида ўйлайди. Шунинг учун ўзининг “Чақирик”, “Бахт куши” сингари шеърларида оммани душмандан ўч олишга рағбатлантирди.

Махтумқули поэзиясида дидактика кучли. Унинг шеърларида ахлоқ ва одоб тўғрисида баён этилган фикрлар, шубҳасиз, ўз замонаси

учун прогрессив аҳамиятга эга эди.

Махтумқули ғазаллари ўзбек халқи орасида кўпдан бери кенг тарқалган халқ унинг қўшиқларини ҳавас билан севиб айтади.

Махтумқулининг шеърлар тўплами ўзбек тилида бир неча марта нашр эттирилди.

Бўлмас

Ҳар аҳмоққа айтма дарду сўзингни,
Ҳасрат ўти жисминг ёққанча бўлмас:
Ғусса билан дона-дона кўзингдан
Аччиқ ёшларингни тўққанча бўлмас.

Қаноатда, иззатда тут ўзингни,
Тамаъ қилиб, сарғайтирма юзингни.
Ҳар номардга хайф айлама сўзингни,
Сўзингнинг биносин йиққанча бўлмас.

Мағрур бўлиб кезма умринг гулига,
Дуч бўларсан бир кун хазон елига,
Юз йил яшаб тушсанг ажал қўлига,
Чапингдан ўнгингни боққанча бўлмас.

Кўнгли қора билан бўлманглар улфат,
Юқар ундан турли-туман касофат,
Кўмирга ҳар неча айласанг иззат,
Манглайга қораси юққанча бўлмас.

Махтумқули ҳаргиз топмади омон,
Ёмон тилнинг захри тифлардан ёмон,
Ёмон тил ёнида захри кўп илон, -
Чақса-да бир чиқин чаққанча бўлмас.

Қорақалпоқ адабиёти

Қорақалпоқ халқининг ўзига хос жуд бой оғзаки ижоди ва адабиёти бор. Халқ оғзаки ижоди ХХ асргача ривожланиб, ёзма адабиёт деярли ривожланмади. Бунинг сабаби шуки, қорақалпоқлар узоқ асрлар давомида ярим кўчманчилик ҳаётини бошдан кечирдилар. Меҳнаткаш халқнинг орзу-истаклари фольклор асарларида ўз ифодасини топар эди. Халқ оғзаки ижодининг бизгача етиб келган намуналари орасида ажойиб лирик мазмундаги шеърӣ асарларни ҳам, салмоқдор қаҳрамонлик дostonларини ҳам учратиш мумкин.

Қорақалпоқ дostonларининг деярли ҳаммасида ватанпарварлик ғоялари ва демократик мотивлар ёрқин ифодаланган.

Қорақалпоқ ёзма адабиётининг йирик вакилларида бири Ҳожиниёз шоирдир. У Навоӣ, Низомӣ, Махтумқули ва Фирдавсий каби атоқли Шарқ шоирларининг ижоди билан яхши таниш бўлган. Ҳожиниёз шоирнинг “Бўз ўтов” дostonида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги, туғилиб ўсган ватани билан хайрлашиш жуда оғир бўлганлиги усталик билан тасвирланган.

Қорақалпоқ классик адабиёти тараққиётида улкан демократ-гуманист шоир Бердимурод Бердақнинг мавқеи катта. Бердақ ўзининг мазмундор ижодини феодализм жамиятидаги ҳукмрон доираларнинг, жумладан руҳонийларнинг зулмини, ярамас қилмишларини фош қилишга қаратди. Айниқса ўзининг “Шажар”, “Эрназар бий”, “Ойдўст бий” ва “Аҳмоқ подшо” дostonлари билан қорақалпоқ классик поэзиясида дostonчиликнинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшди.

Қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг тарихи бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлганидай, бу икки қон-қариндош халқнинг адабиёти ўртасида ўзаро алоқа ва таъсир ҳам бир неча асрлик тарихга эга. Ўзбек халқ дoston ва эртаклари (масалан, “Алпомиш”) кўпдан бери қорақалпоқ халқи орасида машҳур бўлганидек, қорақалпоқларнинг “Қирқ қиз” дostonи ҳам ўзбек китобхонлари диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Айниқса иккинчи жаҳон урушидан сўнгги йилларда ўзбек-қорақалпоқ адабиё алоқалари мустаҳкамланди. Ўзбек ва қорақалпоқ адибларининг ижодий ҳамкорлиги амалий тус олди. Бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш иши кенг қулоч ёйди.

Хусусан, Ойбек, Уйғун, А.Қахҳор, Н.Сафаров сингари таниқли ёзувчиларнинг Қорақалпоғистонда бўлиб, адабий ҳаракатга бевосита иштирок этишлари қорақалпоқ совет адабиётининг салмоқдор бадиий асарлар билан бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбек шоир ва ёзувчиларидан Алишер Навоий, Муқимий, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қахҳор, Уйғун, А.Мухторларнинг асарлари қорақалпоқ тилига таржима қилиниб кўплаб нашр этирилганидек, қорақалпоқ халқ эпаси “Қирқ қиз”, шунингдек, Б.Бердақ, Ж.Оймурзаев, Х.Сеитов, А.Бегимов, М.Дарибоев, А.Дабиллов сингари классик шоирларнинг шеър ва дostonлари, А.Қаипбергеновнинг “Сўнги хужум” романи, “Суймаганга суйкалма” комедияси ўзбек китобхонларига катта эстетик завқ бағишламоқда.

Бердақ (1827-1900)

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ Қарақалпоғистоннинг ҳозирги Мўйноқ туманида балиқчи оиласида туғилди. У ёшлиқда ота-онасидан етим қолиб, бир бурда нон учун овулма-овул Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди. Бердақ аввал овул мактабида, кейин мадрасада таҳсил олди. Лекин мадрасада ўқишни охирига етказолмай, уни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Шундан сўнг бутун умрини мухтожликда ўтказиб, 73 ёшида вафот этди.

Бердақнинг ижоди 18-19 ёшларида дембира чертиб шеър айтишдан бошланди. 25 ёшида у истеъдодли шоир сифатида халқ орасида танилди. Бердақнинг шеърлари меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини акс эттиришга, Хива хонлари ва чор ҳукумати амалдорларининг зулмига қарши халқ норозилигини ифодалашга бағишланган эди.

Бердақ халқ ҳаётини, унинг эзгу орзу-истакларини яхши билган шоир эди. Шунинг учун унинг шеърларида халқпарварлик руҳи кучли. Масалан, ўзининг “Халқ учун” номли шеърда шоир ёшларни меҳнаткаш халқ учун жонини аямасликка чақиради.

Бердақ шеърларида хотин-қизлар образини яратишга катта ўрин

берилган. Бердақ “Шажара”, “Хоразм”, “Амонгелди”, “Айдўсбий” ва “Аҳмоқ подшо” дostonларининг ҳам муаллифидир. Бу дostonларда, хусусан, “Аҳмоқ подшо” дostonида у золим ҳукмдорларни шафқатсиз танқид қилди.

1961 йилда Бердақнинг шеърлар тўплами ўзбек тилида босилиб чиқди.

Бўлган эмас

Дунё яралгандан бери
Подшоҳ одил бўлган эмас,
Шоирлар қалам олганда
Хатга тўғри солган эмас.

Инаку бекнинг боллари,
Ҳар неки етди қўллари.
Очиқ, кенг эди йўллари,
Ҳеч вақт ҳориб, толган эмас.

Бўлмади қилган ниятим,
Хўр бўлди халқим, ҳимматим,
Йиғлай-йиғлай ўтдик етим,
Йиғламас вақт бўлган эмас...

Бизнинг халқнинг бийлари,
Создир жаҳонда уйлари,
Доим тарала куйларим,
Тўғри жавоб айтган эмас.
Менинг бу айтган чин сўзим,
Сўзим эмас, менинг ўзим,
Юмилганча икки кўзим,
Ҳеч вақт ёшсиз бўлган эмас.

Бировлар жуда зор бўлди,
Бировлар жуда хор бўлди.

Лочинга қурган тўр бўлди,
Тўрни ҳеч ким узган эмас.

Қарағай эмас, сўкит бўлдим,
Қари эмас, йигит бўлдим,
Тоғдан учган бургут бўлдим,
Қўнар ерим бўлган эмас.

Гул бўлдим, яйрамадим,
Оқил бўлиб, ўйламадим,
Булбул бўлиб сайрамадим,
Ҳодиса кам бўлган эмас.

Қурғоқ кунда ёғин бўлдим,
Бўрон бўлдим, чақин бўлдим,
Палак ёзган қовун бўлдим,
Беташвиш кун бўлган эмас.

Золимларнинг жабри ўтди,
Йиғлай-йиғлай эсим кетди,
Нега мунча шўрлик етди,
Ёруғ куним бўлган эмас.

Қанчалар оч, қанчалар тўқ,
Тўқ одамлар қайғуси йўқ,
Очларнинг ҳеч уйқуси йўқ,
Уни тўқлар билган эмас.

Қорақалпоқ – халқ бўлгандан,
Халқ атоғин олган кундан,
Ҳақ таоло йўл солгандан –
Бир тенгликни олган эмас.

Эшонларда мурувват йўқ,
Бий-бийларда адолат йўқ,

Фуқарода саодат йўқ,
Халқ ўйнаб-кулган эмас.

Эй ёронлар, сиртим бутун,
Бағрим ёниб бўлди тутун.
Золим ошириб ўз ҳаддин,
Асло раҳм қилган эмас.

Бу дунё дунё бўлмади,
Эркимизга ҳеч қўймади,
Душманнинг гули сўлмади,
Тилагим ҳеч бўлган эмас.

Бу дунёнинг дарди ёмон,
Кувон, бошинг қолса омон,
Тушди бошга охир замон,
Инон, дўстлар, ёлғон эмас.

Кундан-кунга бўлди баттар,
Ҳар ким ўз ғамин тортар,
Қора туман қачон кетар?
Сўнган чироқ ёнган эмас.

Дунёга келдим, не кўрдим,
Қайғу-ҳасратларда юрдим,
Адо бўлмас дилда дардим,
Ҳеч ким назар солган эмас.

Бердимурод – менинг ўзим,
Кунхўжани кўрди кўзим,
Ожиниёздан уққан сўзим,
Улар ҳам шод бўлган эмас.

Кавказ ва Кавказорти халқлари адабиёти

Бу гуруҳга Кавказ ва Кавказорти яшовчи ўн бешга яқин халқларнинг адабиёти киради. Улардан озарбайжон, арман ва грузин адабиётлари кўп асрлик тарихга эга бўлса, абхаз, лезгин, кабардин, осетин, кумиқ, лак, даргин каби халқларнинг ёзма адабиёти нисбатан бирмунча кейин шаклланган. Шунга қарамай, бу адабиётлар ўртасида уларнинг бир-бирига боғловчи қадимий анъаналар мавжуд. Озарбайжон ҳамда кумиқ адабиётлари билан ўзбек адабиёти ўртасида анча муштарак, ўхшаш хусусиятлар бор. Чунки улар бир тизимдаги қардош миллий тилларда сўзлашиб, Шарқ мумтоз адабиётининг қадимий, бой хазинасидан баҳра олганлар. Низомий Ганжавийнинг “Хамса”сига кирган дostonлар, Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” эпоси, Мхитар Гай, Вардан Гайкеци масаллари ғоявий-бадий жихатидан етук асарлар сифатида ўша замондаёқ алоҳида эътироф этилган эди.

Турли даврларда Кавказ ва Кавказорти халқлари адабиётида Воқиф, Видодий, Саят Нова, Давид Гурамишвили, С.Орбелиани, Х.Абовян, М.Охундов, Г.Арстави, Г.Сандукян, И.Чавчавадзе, Э.Нинашвили, А.Собир, Ж.Маматкулизода, А.Акопян, А.Сулукидзе, С.Шаумян, С.Спандарян, Сулаймон Стальский, Эфенди Каптев, Гамзат Цадаса, Расул Гамзатов, М.Дишеков, Ладико, Хусин Гашоков, А.Шортанов, А.Нишонов, Дмитрий Гулик, Иван Тарба, Иван Папаскирилар баракали ижод қилишди.

Арман адабиёти

Кавказ орти республикалари, Туркия, Эрон, Ҳиндистон ва Шимолий ҳамда Жанубий Америка мамлакатлари худудларида узок замонлардан бери яшаб келаётган арман халқи қадимий, бой маданият ва адабиёт яратди. Бу тўғрида бизгача етиб келган хилма-хил фольклор асарлари ва арман ёзма адабиётининг Матанадарон (қадимги нодир кўлёмалар институти)да сақланаётган ноёб намуналар қимматли маълумотлар беради.

Арман халқ оғзаки ижоди асарлари орасида эртак, қўшиқ ва термаларни, эпик дostonлар ва афсоналарни, мақол ва ҳикматли сўзларни кўп учратиш мумкин.

Арман халқ қахрамонлик дostonлари орасида энг машҳури “Сосунлик Довуд” дostonидир. Бу дostonда халқнинг VIII-X асрларда араб босқинчиларига қарши олиб борган озодлик кураши зўр бадий маҳорат билан тасвирланган. Унда узок асрлар давомида ҳақиқат ва адолат учун қон тўккан арман халқининг озодлик сари интилиши ёркин ифодаланган. Арман халқ оғзаки ижодида, эртак ва эпослардан ташқари, маросим кўшиқлари ҳам кенг ўрин тутди. Чин севгини тарғиб этувчи, меҳнатни улуғловчи, жамиятдаги нуқсонларни ҳажв ўти билан куйдирувчи бу лирик кўшиқлар орасида меҳнат ва қаландарлар каби дарбадарлик билан ҳаёт кечирувчи ғарибларнинг кўшиқлари ўзининг ижтимоий мазмуни билан ажралиб туради. Бу кўшиқларда ўз ватанини тарк этиб дарбадар кезувчи, бахт ахтарувчи арманларнинг аянчли аҳволи акс эттирилган. IV асрнинг бошларида христиан дини қабул қилиниши билан ёзма адабиётнинг бу қадимий ёдгорликлари йўқ қилиб юборилган.

V асрга келиб арманларнинг мустақил давлат бўлиб бирлашишга интилишлари кучайган бир вақтда адабий ҳаётнинг бирмунча жонланиши арман тилида ёзма адабиётнинг пайдо бўлишига эҳтиёж туғдирди. IV асрда (393) машҳур маърифатпарвар олим-епископ Месроп Маштоц томонидан арман ёзувининг ихтиро қилиниши оригинал ва таржима адабиётнинг тез суръатлар билан ривожланиши учун туртки бўлди. Арман ёзма адабиётининг шаклланиши V аср бошларига тўғри келади.

XII асрга келиб “грабар” деб аталувчи қадимги арман тили ўлик тилга айлана бориб, шоирлар ўз асарларини “ўрта арман тили” деб юритиладиган тилда ёза бошладилар. XIII аср арман адабиёти тарихида реакцион-феодал йўналиш билан меҳнаткаш халқ манфаатини ёқловчи прогрессив йўналиш намояндалари ўртасидаги кураш кескинлашди. Черковга зид гуманистик адабиётнинг мафкурачилари бўлган Фрик ва Константин Ерзнкацилар пантеистик руҳдаги ишқий лирик шеърлар билан чиқдилар. Вардан Айгекци номли машҳур масалчи ҳам шу вақтларда яшади. Унинг халқ латифаларидан кенг фойдаланиб яратилган масалларида феодаллар ва черковга қарши қаратилган халқ реалистик ҳажвчилигининг руҳи сезилиб турарди.

XIX асрда янги арман адабиёти шаклланди. Унинг асосчиси ва йирик вакилларидан бири буюк маърифатпарвар-демократ шоир Хачатур Абовян эди. А.С.Пушкин даври рус адабиёти таъсирида вояга етган Х.Абовяннинг хизмати шундаки, у черков тарафдорларининг ўлик габар тилини қайта тиклаш йўлидаги уринишларига қашатқич зарба берди. Ўзининг турли жанрлардаги ажойиб асарларини “ашхарабар” деб аталувчи янги арман тилида ёзди. Унинг энг яхши насрий асарларидан бири “Арманистон жароҳатлари” асари бўлиб, бу биринчи арман романи эди.

50-60-йилларда тараққийпарвар йўналишдаги арман матбуотининг фаолияти кучайди. Ана шундай журналлардан бири Москвада нашр этиладиган “Юсисапайл” (“Шимол ёғдуси”) журнали бўлиб, унинг атрофида кўп истеъдодли ёзувчилар уюшган эдилар. Булар орасида истеъдодли шоир ва олим Микаэл Налбандян алоҳида ажралиб туради. Налбандяннинг баракали адабий-илмий ижоди инқилобий демократик рух билан суғорилган эди.

XIX аср охири, XX аср бошларида Арманистонда капитализмнинг тараққий этиши муносабати билан аста-секин патриархал муносабатлар емирила бошлади. Дехқонлар ҳаёти оғирлашди. Арман ёзувчиларидан А.Аганян, А.Адеян, А.Шахназарянларнинг ижоди ана шу тарихий даврга тўғри келди. Худди шу вақтларда ойда бир марта чиқиб турган “Мурч” (“Болға”) журнали атрофига уюшган Ованес Туманян, Аветик Исаакян, Акоп Акопян, Деренин Демирчянлар арман демократик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Булар орасида О.Туманян ижоди алоҳида ажралиб туради. У ўз тўртликлари, дoston, масал ва эртақларида классик адабиёт анъаналарини давом эттирди; халқ ҳаётининг реалистик лавҳаларини чизиб берди; оптимистик ғояларни тараннум этди. Унинг энг яхши асарларига мисол қилиб “Ануш”, “Эски кураш” ва “Сосунлик Довуд” сюжети асосида ёзилган дostonларни кўрсатиш мумкин.

Янги арман адабиётининг яна бир йирик вакили А.Исаакян ўша вақтларида Ғарбий Арманистонда юз берган арман қирғинининг гувоҳи бўлди. Шу сабабли халқнинг фожиали аҳволига қайғуриш ҳисси унинг асарлари (“Кўшиқлар ва яралар”) тўпламида чуқур из қолдирди.

Сўнги йиллар прозасининг асосий улушини романчилик ташкил этди: жанг мавзуи кенг кўламда ёритилган йирик бадий асарлар вужудга келди. Р. Кочарнинг “Катта хонадон болалари”, М.Арменнинг “Ясва”, А.Сираснинг “Арабат”, В.Алазаннинг “Шимол юлдузи” романлари билан бир қаторда, чет эл халқлари ҳаёти ва кураши тавирига бағишланган “Техрон” (Г.Севунц), “Саҳрода”, “Мағлубият” (С.Алажанян) номли романлари шулар жумласидандир.

Сўнги йилларда миллий адабиётлар ўртасида ҳамкорлик кучайди, маданий алоқалар кенгая борди. Арманистонда Навоий, Ҳамза Ҳакимзода, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, Уйғун, К.Яшин, Ш.Рашидов, Зулфия сингари ўзбек ёзувчиларининг асарлари (“Ўзбек ҳикоялари”, “Ўзбек пьесалари” тўпламлари, Ш.Рашидовнинг “Бўрондан кучли” романи, А.Қаҳҳорнинг “Синчалак” повести, Ҳ.Ғуломнинг “Шеърлар”, Зулфиянинг “Лирика” китоблари, “Кичкинтой дўстлар” номли мажмуалар) арман тилида нашр эттирилди. Арман ёзувчиларидан О.Туманяннинг “Ануш” достони, Е.Чаренцнинг “Чаренцдан салом” китоби, Н.Заряннинг “Ацаван” романи, Г.Севунцнинг икки жилдли “Техрон” эпопеяси, С.Капутикяннинг “Шеърлар” тўпламлари ўзбек тилида босилиб чиқди. Бу тадбирлар Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” (М.Корюн таржимасида) достонининг арман тилига, “Сосонлик Довуд” эпосининг (М.Шайхзода ва Ғ.Ғулом таржимасида) ўзбек тилига таржима қилиниши билан 30-йиллардано бошланган дўстона алоқаларнинг давоми бўлди.

Ованес Туманян (1869-1923)

Арман реалистик адабиётининг йирик намояндаси, атоқли шоир, прозаик ва драматург Ованес Туманян Арманистоннинг Лори туманига қарашли Дсех қишлоғида руҳоний оиласида туғилди. Аввал Жалологи қишлоғида Тегран Давтян мактабида, сўнг тифлис шаҳридаги арман диний семинариясида таҳсил олди. Тўқсоничи йилларда “Мурч” (“Болға”) ва “Ахбюр” (“Булоқ”) журналларида ҳамкорлик қилди.

Ижодини шеър, масал ёзишдан бошлаган Туманяннинг “Мушук

ва ит” (1886), “Маро” (1887), “Қуёш ва ой” (1890), “Лорилик Сако” (1889) сингари дoston, шеър ва масаллари халқ оғзаки асарларига хос мотивлар билан суғорилгандир.

Тифлидаги адабий муҳит Ованес Туманяннинг ижодий фаолиятига кучли таъсир қилди. Бу ерда у атоқли арман ёзувчиларидан Раффи, Шервонзода, Сундукян билан яқиндан танишди. Бу танишиш натижасида у рус ва дунё адабиёти классикларининг ижоди билан қизика бошлади. Шу даврда О.Туманян А.Пушкин, Д.Байрон, В.Шекспир асарларидан арман тилига таржималар қилди. Уларга эргашиб ўзи ҳам “Артаваэд II”, “Шоҳ Ованес” сингари тарихий драмаларини ёзишга киришди. 1901-1902 йилларда у “Тимкаберд қалъасининг забт этилиши”, “Парвона”, “Сосунлик Довуд” дostonларини яратди, “Ануш” дostonини қайта ишлади.

О.Туманян арман адабиётида Х.Абовян ва М.Налбандяннинг анъаналарини изчиллик билан давом эттирган, халқ оғзаки ижоди мотивларидан баракали фойдаланган ёзувчидир. Унинг кўп ҳикоялари, хусусан, “Кукор” ҳикояси кўп тилларга таржима қилинган.

Она юрт ғами

Кўркам далаларингнинг мафтуниман азалдан,
Қалбимда зўр меҳринг бор чақалоқлик маҳалдан.
Аммо ҳар гал тикилсам ғамга тўлади юрак,
Жафокаш азиз элим, хуноб бўлади юрак.
Қувғинга дучор бўлган фарзандларинг беҳисоб,
Вайрона қишлоқларинг, шаҳарларинг ҳам хароб:
О, афсус, ўлкам,
Кўп маънос ўлкам!

Кўриб турибман: душман сени поймол этмоқда,
Гуллар сўлиб, кўркингга бир-бир путур етмоқда.
Қишлоғу, шаҳарларда йиғи-сиғи ва нола,
Қўшиғу куйларинг ҳам маънос, ҳасратга тўла.

Золимларнинг дўқидан қар ҳам бўлгудек қулоқ,
Зулм занжири туфайли ёш тўла кўзлар булоқ.
Бағри қон ўлкам,
Жонажон ўлкам!

Жароҳатинг кўп, бироқ бардамсан, ўлкам, ҳали,
Ҳали куч бор танингда қаддингни ростлагали.
Ўйлайсанми, йўлдасан, сафардасан-у, фақат –
Ёлғиз худодангина кутиб турибсан мадад?
Биз эса фарзандларинг, қулоқни сенга тутиб,
Амрингни кутаямиз, турибмиз фармон кутиб.
Уйғон, бас, ўлкам,
Муқаддас ўлкам!

Ишончимиз комилдир, пайт келиб тонг отади,
Уйқуда соғлом юрак қачонгача ётади?
Ишончимиз комилдир, кўтарганда бош қуёш,
Кекса Араратдаги ҳар бир гиёҳ, ҳар бир тош
Нурни хуррам қаршилар ҳаётдан мамнун бўлиб,
Шоиринг янги қўшиқ яратар завққа тўлиб.
Сақлама сукут,
Истикболли юрт!

Грузин адабиёти

Грузин адабиёти жуда қадимий тарихга эга бўлиб, у милодий асрдан минг йиллар аввалги даврларга бориб тақалади. Бироқ қадимий ёзма адабиёт ва оғзаки ижод намуналари бизгача етиб келган эмас. Улар IV аср бошларида христиан черкови ва мамлакатни кўп асрлар давомида талаб келган чет эл босқинчилари томонидан йўқ қилиб ташланган.

Грузинларда ёзув ҳам қадимдан мавжуд. XI асргача улар хуцури (черков ёзуви) деб аталадиган, XI асрдан бошлаб мхедрули (фуқаро ёзуви) номли ёзувлар билан иш юритганлар. Ҳозирги грузин ёзуви ана шу мхедрули ёзувининг бирмунча ихчамлаштирилган туридир.

Грузин халқ оғзаки ижоди заминиди шаклланиб, узоқ асрлар давомида грузин халқи тарихи билан чамбарчас боғлиқ равишда ривожланиб келаётган грузин ёзма адабиёти тарихи, одатда, куйидагича даврлаштирилади:

1. Қадимги грузин адабиёти - V-XVIII асрлар:

а) илк феодализм даври грузин адабиёти (V-XI асрлар),

б) феодализм тараққий топган давр грузин адабиёти (XI-XIII асрлар),

в) сўнги феодализм даври грузин адабиёти (XIII-XVIII асрлар).

2. XIX аср грузин адабиёти:

а) XIX асрнинг биринчи ярми грузин адабиёти,

б) XIX асрнинг 60-70-йиллари грузин адабиёти,

в) XIX асрнинг 80-йиллари грузин адабиёти,

г) XIX асрнинг 90-йиллари грузин адабиёти.

3. XX аср грузин адабиёти.

Грузин ёзма адабиёти ўзининг илк боскичида (XI асрга қадар) кўпроқ диний-черков характерида бўлиб, бу грузин қабилаларининг ижтимоий моҳияти билан боғлиқ эди. Грузин қабилаларининг Шарк ва Ғарбдан ҳужум қилиб келган боскинчиларга (IV асрдан VII асргача Византия ва Эрон сосоний подшоларига, VII асрдан XI асрга қадар араб-мусулмон халифаларига, XI асрда эса салжуқий ҳукмдорларига) қарши курашини уюштирувчи ягона куч грузин черкови эди. Шунинг учун феодал муносабатлар заминиди юзага келиб, мамлакатдаги етакчи маданий кучга айланган христиан черкови тарихий ҳаётнинг маълум боскичида грузин ёзма адабиётига кучли таъсир кўрсатди.

Грузин халқининг чет эл боскинчиларга қарши, бир бутун кучли мустақил давлат учун олиб борган кураши муваффақиятли якунланди. XI-XII асрларда Бунёдкор Довуд (XI аср), Георгий (XII аср) ва Тамара (XII аср) ҳукмронлиги даврида Грузин давлати давлати халқаро миқёсда катта роль ўйнай бошлади. Бу даврда грузин халқининг иқтисодий ва маънавий ҳаёти юксала бошлади: кишлоқ хўжалиги жонланди, савдо-сотик тараққий этди; ҳар хил иншоотлар, янги-янги шаҳар, кишлоқлар қурилди; адабиёт ва санъат равнақ топа бошлади. Диний-черков адабиёти ўрнини дунёвий адабиёт эгаллай борди. Дунёвий адабиёт асарларида охират ҳақидаги ҳаёлий-мистик

афсоналар эмас, балки кишиларнинг юксак ахлоқий интилишлари, реал ҳаёти акс этирилди. Кейинчалик грузин халқининг гениал шоири Шота Руставели ижодида ёрқин ифодаланган гуманистик ғоялар куртак ота бошлади.

XII аср – грузин адабиёти тарихига классик грузин адабиётининг яратилиш даври бўлиб кирди. Бироқ бу даврнинг юксак маданий мероси мўғуллар истилоси натижасижа ер билан яксон қилиниб, унинг оз қисмигина бизгача айпим ферментлар шаклида етиб келган, холос. Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достони шулар жумласидандир. Бу дoston ўрта аср адабиётининг кўп асрларидан ўзининг догматизм, схоластика ва диний фанатизмдан холи эканлиги билан фарқ қилади. Дoston содда, халққа тушунарли тил билан ёзилган. Шота Руставели бу асари билан Европада Уйғониш даврида ижод қилган мутафаккир-шоирлардан ўзиб кетиб, чинакам инсоний ишқ-муҳаббат, гуманизм, мардлик ва қаҳрамонлик туйғуларининг куйчиси сифатида танилди. Дostonнинг Таризэл, Автандил, Тинатин, Нестон-Даражон каби қаҳрамонлари ватан олдидаги бурчини, унинг бахт-саодатини ҳамма нарсадан устун кўядилар. Шу билан бирга, халқлар дўстлиги ғоялари уларнинг сиймосидп мужассамлашгандир. “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достони дунё адабиётининг ноёб дурдоналаридандир. У грузин адабиётининг XII асрдан кейинги тараққиётига баракали таъсир кўрсатди.

Қадимги грузин адабиётининг йирик вакилларида яна Вахтанг VI, Сулхан Саба Орбелиани, Давид Гурамишвили, Мамука Бараташвили, Таймураз II, Бесиқи ва Саят Новаларни кўрсатиш мумкин. Бу адиблар ўз ижодлари билан Таймураз I ва Арчил ўртасидаги баҳсни давом эттириб, грузин адабиёти тараққиётига маълум ҳисса қўшдилар.

И. Чавчавадзе бошлиқ грузин зиёлиларининг хизмати шундаки, улар Грузиядаги ижтимоий-маданий ҳаёт талабларига жавоб берадиган илғор дунёқарашга эга бўлдилар ва шу асосда асрлардан бери ҳукм суриб келаётган крепостнойлик тузумига хотима беришга бел боғладилар. Улар кўп масалаларда, масалан, грузин тилини тозалаш, ундан эскириб қолган ёзув қоидаларини чиқариб ташлаш

хусусида грузин зиёлиларининг “Дискари” (“Тонг”) журнали атрофига тўпланган эски авлод вакиллари билан мунозара бошлади. (И. Чавчавадзенинг шу газета саҳифаларида босилган “Бир неча сўз...”, “Жавоб” мақолалари ва бошқалар). “Ёшлар” ва “кекса” лар ўртасида тил ва адабиёт масалалари юзасидан бошланган бу мунозара секин-аста сиёсий-ижтимоий масалаларга кўчиб, янада жиддийлашди. Бу мунозара ўлиб бораётган эски патриархал-крепостнойлик тузуми тарафдорлари билан янги туғилиб келаётган ижтимоий ҳаёт тарафдорлари ўртасидаги курашга айланди.

Илья Чавчавадзе истеъдодли шоир ва прозаик ҳам эди. Унинг “Гадо ҳикояси”, “Йўловчининг хатлари”, “Отарнинг беваси” сингари насрий асарлари, “Шоира”, “Ишчи”, “Шудгорчи деҳқон” каби шеърлари реализмнинг энг яхши намуналари бўлиб, уларда дворянларнинг маънавий дунёси қашшоқлана бораётганлиги, шунингдек, меҳнаткаш деҳқонлар оммасининг олижаноб фазилатлари акс эттирилди.

Грузин ёзувчиларидан И.Чавчавадзе, Г.Мдивани, С.Чиковани, И.Абашидзеларнинг поэтик ва драматик асарлари М.Шайхзода, Уйғун, Миртемир, Р. Бобожон таржималарида китобхонлар қалбига йўл топди.

Грузияда ҳам Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва К.Яшин пьесалари, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ш.Рашидовнинг повесть ва романлари, Ғ.Ғулом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, А.Мухтор, Мирмуҳсин, Ҳ.Ғулом, Р.Бобожонларнинг поэтик асарлари таржима қилиниб, нашр эттирилди.

Озарбайжон адабиёти

Озарбайжон халқи Кавказ ва Кавказ ортида яшовчи халқлар орасида қадимий маданият тарихи ва бой адабиётга эга бўлган халқлардан биридир (озарбайжон тили туркий тиллар оиласига мансубдир). Унинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт формасида яратилган энг қадимги намуналарида одамийлик, ҳақиқат ва адолат учун кураш, меҳнатга муҳаббат ва қардош халқларга ҳурмат сингари олижаноб туйғулар ўз ифлдасини топган.

Турли-туман адабий жанрларда яратилган халқ ишқий-қахрамонлик дostonлари, эртаклари, маросим ва муҳаббат кўшиқлари, шунингдек, халқ латифалари ва мақоллардан иборат фольклор асарлари турли тарихий даврларда яратилиб, оғиздан-оғиздан кўчиб бизгача етиб келган. Булардан энг машхурлари “Китоби дада Кўркут” ва “Кўр ўғли” эпослари, “Ошиқ Ғариб”, “Шоҳ Исмоил”, “Асли ва Карам” ишқий дostonлари, Мелик-Мамед ва Кал Аҳмад саргузаштларидан ҳикоя қилувчи кулгили эртақлар, инсоний муҳаббатни олқишловчи тўртлик-баётлардир.

Озарбайжон халқ оғзаки ижоди ва қадимий ёзма адабиёти билан Ўрта Осиёда яшовчи ўзбек, тожик, туркман, қирғиз ва қорақалпоқ халқларининг адабиёти ўртасида бир-бирига ўхшаш жуда кўп анъаналар мавжуд. Кейинчалик озарбайжон классик адабиёти ва ўзбек, тожик, туркман классик адабиётларининг йирик вакиллари ижодида ҳам ўзаро алоқа ва таъсир турли-туман шакллари давом этиб келди.

Озарбайжон адабиёти тарихи мундарижасини биз Аракс дарёсининг икки қирғоғида – ҳозирги Озарбайжон ва Жанубий Озарбайжон (Эрон Озарбайжони) ҳудудида жуда қадим замонлардан бери яшаб ижод этиб келаётган озарбайжон халқининг бир бутун миллий адабиёти шаклида тасаввур қиламиз. Чунки бу бир бутун миллий адабиёти шаклида тасаввур қиламиз. Чунки бу адабиёт узоқ асрлар давомида Кавказ ортида бирин-кетин ҳукмронлик қилган эрон шоҳлари, турк султонлари, араб ва мўғул истилочиларига қарши олиб борилган кураш жараёнида шаклланди ва ривожланди.

Озарбайжонда VII-VIII асрларда араб тили, IX асрдан бошлаб эса форс тили расмий давлат тили ҳисобланганлиги туфайли Исмоил Яссор (VII аср), Аҳмад Табризий (X аср), Баҳманёр Алии Боқуйи, Хатиб Табризий (XV аср) каби ўнлаб озарбайжон шоирлари ўз асарларини араб ва форс тилларида ёзишга мажбур бўлганлар. Кейинчалик бу анъанани озарбайжон шоирларидан Ҳоконий-Шервоний, Низомий-Ганжавий, Муҳаммад Фузулий ва, қисман, ҳатто Мирзо Фатали Охундовлар ҳам давом эттирганлар.

XII аср озарбайжон поэзиясининг гуллаб-яшнаши, шубҳасиз Низомий-Ганжавий номи билан боғлиқдир. Чунки Низомий-

Ганжавий ўз лирикаси ва хамсачиликка асос солган беш гениал достонида Шарқ поэзияси эришган ютуқларга яқун ясади ва розия тараққиётида узок асрлар салмоқли роль ўйнаган янги анъанани бошлаб берди.

Муҳаммад Фузулий ижоди озарбайжон поэзиясининг юқори чўққиси эди. Фузулий лирикасининг асосий мотиви инсонга шодлик ва қувонч, ташвиш ва алам бағишловчи пок муҳаббатдир. Шоирнинг фикрича, севги кишиларга адолат учун олиб бориладиган курашда куч бағишлайди. Фузулий лирикасида ишқ-муҳаббат мавзуи кўпинча турли ижтимоий-фалсафий масалалар билан чамбарчас боғланган ҳолда талқин этилар экан, шоир золим ва фаросатсиз ҳукмдорларни, алдоқчи руҳонийларни қаттиқ танқид остига олади. Буюк адибнинг гуманизми унинг озарбайжон тилида яратган гениал достони “Лайли ва Мажнун”да ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топди. Бу асарда Фузулий ўз устозлари Низомий ва Навоий ижодига энг яхши анъаналарни давом эттириб, пок инсоний севги, муҳаббатни олқишлайди. “Банг билан бода”, “Сехат ва мараз” деб аталувчи тамсилий асарларда эса шоир ўша замоннинг муҳим ижтимоий-ахлоқий масалалари ҳақида фикр юритади. Озарбайжон адабий тилининг шаклланишида ҳам Фузулийнинг хизмати ғоят катта.

XVI-XVII асрларда турк султонларининг Озарбайжонга қилган хужуми натижасида мамлакат яна харобага айланиб, адабий ҳаёт инқирозга юз тутди. Ёзма адабиётда диний ғоялар ҳукмрон эди. Бироқ халқ оғзаки ижодида ватанпарварлик, халқлар дўстлиги ғояларини тарғиб этувчи бир қанча қахрамонлик дostonлари юзага келди. Бу асарларда озодлик ва мустақилликка интилиш, босқинчиларга қарши ғазаб ва нафрат мотивлари озарбайжон, арман ва грузин халқлари ўртасида дўстликка чорловчи куйларга ҳамоғанг бўлди.

Ошуғлик поэзиясининг кенг қулоч ёйиб тараққий этиши билан фольклорнинг классик адабиётга таъсири кучайди. Классик поэзия халқ оғзаки ижоди мавзулари билан бойиди, реалистик тасвирга интилиш ортди. Шеърый асарларда муҳаббат мавзуи билан бир қаторда даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларга алоқадор масалалар ҳам кўтариб чиқиладиган бўлди.

Видодий билан Воқиф XVIII аср халқ поэзиясининг энг яхши

хусусиятларини ўз ижодига сингдирган атоқли ўзарбайжон шоирлари эдилар. воқеликни ҳаққоний акс эттириш, халқ орзу-умидларига яқинлик ҳамда шеърни ниҳоятда содда ва халқчил услубда ёзиш бу икки дўст ва маслакдош шоир ижодининг фазилати эди. Ҳар иккала шоирнинг ҳам лирикаси халқ оғзаки ижодининг бой хазинасидан озикланди.

Озарбайжон маърифатпарварлари орасида XIX асрнинг буюк драматурги ва мутафаккири Мирзо Фатали Охундов (1812-1878) ўзига муносиб фахрли ўринни эгаллайди. Ёшликда эски мактабда саводини чиқарган, бир неча тилни мукамал эгаллаган ва адабиётни чуқур билган М. Ф. Охундов Тифлис шаҳридаги рус-татар билим юртида рус тили ва адабиётини зўр ҳавас билан ўзлаштиради. У гениал рус шоири А. С. Пушкин асарларини мутолаа қилди. Унинг фикрича, озарбайжон халқининг аянч аҳволда яшашига сабаб, биринчи навбатда, кенг меҳнаткаш омманинг саводсизлигидир. Шунинг учун у зўр бериб маърифат тарқатиш, меҳнаткашлар болаларини ўқитиш, уларни саводхон қилиш учун жон куйдиради. Охундов араб алифбесини лотин графиги асосида қайта тузиб чиқди.

М.Ф.Охундов озарбайжон реалистик адабиётининг асосчисидир. Чунончи, у озарбайжон адабиётида реалистик комедиялар яратиб, озарбайжон миллий театрининг шаклланиши учун замин ҳозирлади. Унинг “Мулла Иброҳим Халил кимёгар” (1850), “Ҳасис кишининг саргузашти” (1852) ва “Табиатшунос Мусъе Жордан” (1850) комедияларини феодализм жамитидаги ҳукмрон доиралар устидан чиқарилган айбнома деб аташ мумкин. Бу сахна асарларида драматург аччиқ ва ўткир ҳажвий кулгини фаросатсиз ва ўтакетган ҳасис помешчик Ҳотам оға, унинг қизи Шарафнисо, хотини Шаҳрибонуларга қарши (“Табиатшунос Мусъе Жордан”), заргар Машади Жаббор, руҳоний мулла Салмон, помешчик Сафарбой ва шуларга ўхшаш ҳукмрон доира вакилларига қарши олиб борувчи ва илғор ғояларни тарғиб этувчи Ҳожи Нурий сингари кишилар образини яратишга алоҳида эътибор беради. Бу жиҳатдан Охундов яратган драматургия билан буюк рус адиби Грибоедов драматургияси ўртасида бир қадар яқинлик мавжудлиги диққатга сазовордир. Грибоедовнинг “Ақл дастидан дод” комедиясидаги Чацкий образи

Охундовнинг “Кимёгар Мулла Иброҳим Халил” асаридаги шоир Ҳожи Нурий образини эслатади.

М.Ф.Охундов шоир сифатида ҳам рус поэзиясининг энг яхши анъаналарини Шарқ классик поэзиясининг ажойиб анъаналари билан боғлаб ривожлантирди. У ўз шеърларида рус ва озарбайжон халқлари ўртасидаги дўстликни тасвирлаган бўлса, 1837 йилда ёзилган “Шарқ поэмаси”да “шеъриятнинг сўнмас қуёши” Пушкин образини яратди.

М.Ф.Охундовнинг фольклор материалларидан кенг фойдаланиб ёзган йирик насрий асари – “Алданган юлдузлар” повести ўша даврда реалистик прозанинг пайдо бўлаётганлигидан далолат берар эди.

Озарбайжон халқи билан Ўзбекистонда яшовчи халқлар ўртасидаги адабий-маданий алоқалар қадимий тарихга эга. Буюк Низомий-Ганжавийнинг “Хамса”си ўзбек халқи орасида машхур бўлганидек, Алишер Навоийнинг ғазал ва дostonлари озарбайжон мадрасаларида ўқитилган.

XX аср бошларида М.Ф.Охундов, А.Собир сингари озарбайжон демократ ёзувчиларининг ижоди илғор ўзбек интеллигенциясининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Ўз навбатида Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, С.Айний, М.Ойбекларнинг драматургияси ва бақувват прозаси озарбайжон адабиётида драматургия ва проза жанрларининг тараққий этишига ижобий таъсир кўрсатди.

Низомий Ганжавий (Тахминан 1141-1202)

Буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири Илёс Юсуф ўғли Низомий-ганжавий Озарбайжоннинг ганжа шаҳрида хунурманд оиласида туғилди. Ўз даврининг илғор кишиси бўлган Низомий форс ва араб тилларини ўрганди, астрономия, математика, фалсафа ва медицина билан қизиқди.

Низомийнинг “Хамса”си унинг номини бутун жаҳонга машхур қилди.

Ўттиз минг байтдан ташкил топган беш дostonни Низомий-

Ганжавий қисқа муддат ичида (1179-1200) йиллар орасида яратди.

Низомий-Ганжавий сарой шоири эмас эди. У шервоний шаҳзодаларнинг таклифини рад этиб, ўз боғида ижодий иш билан шуғулланди. Лекин Низомий “Маҳзан-ул асрор” достонини ҳам, ундан сўнг яратилган “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт пайкар” ва “Искандарнома” достонларини ҳам шервоний подшоларнинг топшириғи билан ижод этди.

Достонлардан бирининг кириш қисмида Низомий ўз она тилиси – озарбайжон тилини яхши билгани ҳолда форс тилида ижод қилишга киришаётганлигини айтар экан, бу асарни ёзишга ундаган ҳукмдорнинг истагига ишора қилади.

“Хамса”га кирган достонларда буюк шоир ўзининг гуманистик, адолатпарварлик ғояларини олға сурди. Унинг фикрича, марказлашган адолатли давлат мавжуд бўлгандагина халқнинг аҳволи энгиллашиши мумкин. Шу мақсадда Низомий бу достонларида адолатли подшо ва подшозодалар (Хусрав, Баҳром, Искандар) образларини яратишга уринди.

Низомий “Маҳзан-ул асрор”да ҳам, “Хусрав ва Ширин”да ҳам деҳқон ва ҳунармандлар меҳнатини улуғлади.

Низомий вафотидан сўнг унинг “Хамса”си Шарқ адабиёти тараққиётига кучли таъсир қилди. Ўзбек, тожик, озарбайжон, турк, туркман шоирларидан кўплари “Хамса” ёзишга киришдилар. Айниқса, Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийлар Низомий-Ганжавий анъаналарини ижодий давом эттириб, катта ютуқларни қўлга киритадилар.

“Хусрав ва Ширин”дан Хусрав Фарход бирла мунозара қилиб, Фарход тоғ қозмоқлиқи сўзи

Бурун сўрди: не ерликсан тию сан?
Айиттиким, ошиқлар шаҳридан ман

Айитти: анда не сан(о)ат қилурлар?
Айитти: жон сотиб, қазғу олурлар.

Айитти: жонни сотмоқлик хато ул,
Айитти: ишқ йўлида ҳам раво ул.

Айитти: кертиму ошиқ эурсан?
Айитти: бор кўзунг охир кўрурсан.

Айитти: не қадар севдунг сан они?
Айитти: сўзга сиғмаз ҳеч баёни.

Айитти: кўрдунгми (ул) кунтек жамолин?
Айиттиким: бали кўрдум хаёлин.

Айитти: миҳридин бўлғаймусан пок?
Айиттиким: магар бўлсам ўлуб хок.

Айитти: гар йўлуқсанг кўрса сени?
Айитти: кўзга сургум тупроқини.

Айитти: гар кўзунгни хаста қилса?
Айитти: розиман тек кўзга илса.

Айитти: гар азин эр сунса илкин?
Айитти: тилгаман тош бирла бошин.

Айитти: топтунг ул йўл ул хумойқа?
Айиттиким: йироқдин боқғу ойқа.

Айитти: гар тиласанкин яройин.
Айитти: ҳақдин изларман тилорин.

Айитти: гар ўқиса, қилса хушнуд?
Айитти: бўлғай эрдим барча мақсуд.

Айитти: кес кўнгул, ул дўстни қўйғил!
Айитти: дўстдик келмаз бу (иш), билғил.

Айитти: бу тамаъни тутма, хом ул,
Айитти: онсизин тинчлик ҳаром ул.

Айитти: кел бу ишдин юв алигини,
Айитти: сўзлама кўп, тиз тилигини.

Айитти: қилмағил қўй, қури ғавғо,
Айитти: не (так) бўлур (чун) ўт тутти қавғо.

Айитти: сабр қил, тиз кўнглунг ондин.
Айиттиким: нетак сабр этку жондин.

Айитти: сабрсузлуқ жаҳл эрур, бил!
Айитти: сабр қилмоққа керак дил.

Айитти: иймонурмисан кишидин?
Айиттиким: магар ҳажри кишидин.

Айитти: ҳеч керакму ёр, ҳамдам?
Айиттиким: бўлур ман бўлмасам ҳам.

Жавоблар эш(и)ту Хусрав бўлди ожиз,
Айитти: осғи йўқ не сўзласабиз.

Айитти: Хусрав ушбу тонг эмазму,
Сўз ук(и)мадин жавобин айтур ошну?

Эшитдингиз не сўзлар аймишини,
Мунунгтек кўрмадим тиллик кишини.

Иш олтун бирла билмаз, не қилайин?
Муни тош бирла олтундек синайин.

Тию тил очти сўзга, қилди бунёд,

Ким э устод чин фарзона Фарход.

Бир улуғ тош бор кесмакка душвор,
Яна кечмакка айр от асру эмгор.

Керакким бизга бир йўл қазсанг андин,
Ким ул бўлса бориб келгуга осон.

Ким эрсанинг бу ишка илки эрмаз,
Бу иш сендин азининг иши эрмаз.

Баҳаққи хурмати Ширини хуш ху,
Ким онт билмазман уш ҳеч мундин эзгу.

Ҳожатлиғман, раво қил ушбу ҳожат,
Яна бу ҳожатимға айма ҳужжат.

Жавоб айди: кесайинман теб ул тош,
Бу ишда қилнойим, боринча бу бош.

Ўшул шарт узраким ман иш битурсам,
Малик фармонин ўрнинға кетурсам.

Керакким эмгакимни шоҳ билгай,
Шириннинг шаккарин тарк қилгай.

Уқуб Хусрав анингтеқ ўфкаланди,
Тилади чопса бўйнинг, қайра ёнди.

Айитти (ким) ушбу шартимдин на қазғу?
Қатиғ тош ул охир, тупроқ эмаз бу.

Нетак қилгай ҳалок тупроқ тут они,
Қазиб тупроқ тошига чикқай жони.

Айитти: шарт қилдим, қаз они сан,
Бу шартимдин қайтсам айр эмасман.

Белинг боғла, силоҳингни ол элга,
Бу ишда ардумингни кўргуз элга.

Севунди, сўрди ул Фарҳод бе дил,
Ким ул тоғ қанда теб, э шоҳ одил?

Солиб ул тоғни Хусрав айдиким бор.
Ким эмди Бестун теб отаюрлор.

Бу ҳукм узраким ул тош эрди хоро,
Қатиғлики юзиндин ошкоро.

Туруб Хусрав қатиндин чикди тарк ул,
Равон бўлди тушуб ул тоғтоба йўл.

Елиб елтек равон ул тоғқа етти,
Белин боғлади истеъдодин этти.

Уш андин тешасин илка олиб тез,
Суратлар йўнди шакли шоҳу Шабдиз.

Яна бир курси йўнди қайра тошдин,
Ўшул курси узра Ширин шаклин.

Қилиб кўргазди ул тош узра санъат,
Таълим эмганди, қилди кўркли сурат.

Ахир эштурсан ул суратни қилғон,
Ошиққа не жафолар қилди даврон.

Анинг ҳаққинға ул бир шум азрат,
Нелар қилди, қамуғ эрмазму ибрат?

Қари хотунтек ул бу дунёи маккор,
Сучуклук бирла аввал сени алдор.

Уш андин сўнгра аччиғ захрин ичрур,
Тириклик тотигиндин сени кечрур.

Жафоси кўп, йўқ ул бир зарра миҳри,
Тегарму лутфинга охир бу қаҳри.

Бўғоз тутмаздин ошнурок кўй охир,
Бўри изинга борма, э кўй, охир.

Алиакбар Собир

Савдогар ва ўғил

Бир савдогар ўз дўконида
Савдо қилар ўғли ёнида
Савдо расмин тоза олган ёд:
Сотарди ким, оларди зиёд.
Макр-у найранг тутган ҳар иши,
Алдов эди олиш-бериши.
Ўғил олиб ундан андоза,
Қаллобликни ўрганди роса.
Бир кун ота ҳеч нима демай,
Ўз иши-ла кетди кўринмай.
Ўғил деди: - Шу фурсат қулай,
Отам йўғ-у, пулдан ўмарай.
Қўл кассада, кўзи оладир,
Шу чоқ ота келиб қоладир.
Дунё тордир ота кўзига,
Бир мушт тушди ўғил юзига.
Дўкон кириб, нуруний бир чол,
Деди: - Ўғлим менга қулоқ сол!

Нима эксанг – оласан шуни,
Хунарингга ўргатдинг буни.
Тарбияга фарзанд муҳтождир,
Ота иши унга бир тождир.
Хоҳ яхши-ю, хоҳ ёмон ишлар,
Бари сендан, бил, ўрганишар!
Сен ҳалолми – фарзандинг ҳалол,
Сендан кўриб ўсар шу ниҳол!

Ўргимчак билан ипак қурти

Ўргимчак ям-яшил баргларда бир куни
Ипак қуртни кўриб камситди уни.
- Мунча имиллайсан, тезроқ юр, ўртоқ,
Тўр ҳам тўқиркансан ўлгудай нўноқ.
Мана, томоша қил иш суръатимни,
Тўр тўқиш маҳоратимни!
Ҳар ким кўриб дейди: - Ишига қаранг,
Нақадар тез тўқир, устаси фаранг!
Ипак қурти кулиб деди: - Жуда соз,
Сенинг тўрларингдан лекин фойда оз.
Сен тўқиган ўша турли хил парда
Фақат зиён берар учраган ерда.
Энди ўз ишимни айласам баён,
Меҳнатим маҳсули барчага аён.
Қизлар кияр мен тўқиган ипакдан кўйлак,
Бас этайлик баҳсни, сўзим йўқ бўлак.

Доғистон адабиёти

Кавказ ва Кавказорти халқлари адабиёти ривожига назар соладиган бўлсак азалдан кўҳна анъаналарга эга бўлган халқлар баробарида нисбатан кейинроқ шаклланган Доғистон адабиётига кўзимиз тушади. Классик адабиёт намояндалари ва замонининг илғор фикрли кишиларининг илмий-бадиий меросини чуқур ўрганган

мазкур адабиёт намояндалари ҳам қисқа фурсат ичида ўз сўзларини айта олишди. Ўзбек китобхонлари Сулаймон Стальский, Расул Гамзатовларнинг асарларини зўр иштиёқ билан мутоала қилишади. Доғистон халқ шоири Сулаймон Гасанбеков Стальский Касумкент туманига қарашли Ашага-Сталь овулида 1869 йилда туғилган. Ёшлигида ота-онасидан етим қолган Сулаймон батраклик қилишга мажбур бўлади. халқ қўшиқларини оғзаки ёдлаб олган Стальский саводсиз бўлса-да, ўзи оғзаки шеър ва қўшиқлар тўқий бошлади. Рус ёзувчиси Максим Горький уни “XX аср Гомери” деб атаган эди. 1900-1919 йиллар орасида унинг ижтимоий-сиёсий мавзудаги “Булбул”, “Оқсоқол”. “Муллалар”, “Қозилар”, “Самовар”, “Россия” асарлари машхур бўлди. Ўша давр фарзанди сифатида Сулаймон Октябрь тўнтаришига катта умид боғлади. Бир қатор яратган асарларида шўровий ҳукуматни мактаб, еру кўкка олиб чиқиб қўйди. Аммо асл моҳиятни англай бошлагач ҳатти-харакатини замонага эмас, кўнгилга мослай бошлади. “Душман дўст бўлолмайди”, “Бизнинг куч”, “Йил фасллари”, “Ватан ҳақида ўйлар” дostonларида мазкур норозиликлар у ё бу даражада ифодасини топган. Сулаймон Стальский 1937 йилда 66 ёшида вафот этади.

Расул Ҳамзатов (1923-2003)

Доғистон шоири Расул Ҳамзатов Доғистоннинг Хунзах туманига қарашли Цада кишлоғида халқ шоири Ҳамзат Цадаса оиласида дунёга келди. У бир неча йил ўқитувчилик қилди ва кейинчалик 1945-1950 йилларда Москвада М.Горький номидаги адабиёт институтида таҳсил олди. Расул Ҳамзатовнинг ижоди 1937 йилда лирик шеърлар ёзишдан бошланган. У шу вақтга қадар китобхонларга “Ҳароратли ишқ ва куйдургувчи ғазаб” (1943), “Менинг Ватаним” (1950), “Бизнинг тоғлар” (1947), “Акам қиссаси” (1952), “Доғистон баҳори” (1955), “Туғилган йилим” (1950), “Қалбим тоғларда” (1959) сингари ўнлаб шеърӣ тўпламларини, шунингдек, “Тоғ қизи” (1958) ва “Отам билан суҳбат” (1953) дostonларини тақдим этди. Бу шеър ва дostonларнинг мазмун мундарижаси хилма-хилдир.

Расул Ҳамзатов “Туғилган йилим” шеърлар тўплами учун 1952 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Истеъдодли таржимони Расул Ҳамзатов А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов ва Н.С.Тихонов асарларини авар тилига муваффақият билан таржима қилди.

Онамга

Тоғда ўсдим, шумтакалигим
Билар эди яқину йироқ,
Қайсар эдим, бас келмас ҳеч ким,
Сўзларингга осмасдим қулоқ.

Бироқ йиллар ўтди... ўтди ўт ёшлик,
Ҳеч нарсани писанд қилмасдим.
Энди бўлса ҳузурингда тек,
Бир гўдакдек сезаман ўзим.

Иккаламиз танҳомиз, мана
Қалбимда йўқ ғам-ғашдан нишон.
Сенинг юмшоқ кафтингга яна
Оқ соч бошим қўйай, онажон.

Дил ўртанур, дилимда ғаш бор,
Бошбошдоқлик қилгандир асир.
Дурустгина сенга эътибор –
Қилолмадим, бу эмасдир сир.

Ҳаёт бу дам бўлиб гирдобдай,
Олиб кетур комига солиб.
Дил сиқилур яна пайдар-пай,
Онам, сени унутдимми деб.

Сен бўлсанг-чи қилмасдан таъна,
Кўз ташлайсан хавотирланиб.

Хўрсиниб гоҳ, билдирмай, она,
Артасан кўз ёшинг ўртаниб.

Юлдуз сўнгги манзили томон
Учиб борар солиб кўкка из.
Ўғлинг келиб кўяр, онажон,
Оқ соч бошин кафтингга бу кез.

Дўстлик ҳақида қисса

Сўрсалар мендан агар: “Не билан ҳаёт азиз?”
“Ёв кўз ёши, дўстларнинг қувончи-ла”, - дейман тез.

Менинг юртим тик қоя, улкан тошлар аро жо,
Довруғи анча катта, ери кичикдир аммо.

Эртакдаги боғ эмас, кам ҳосилли ери бор,
Дўстликдан қудрат топмиш, севгиси хур ва бисёр.

Бир кун шу қорли тоғлар каби сочи оппоқ чол
Қазо чоғи келганин пайқаб бўлибди беҳол.

Бироқ уни ўлим банд қилиб олмоқдан аввал,
Кечган умрин сўроқлаб, берибди шундай савол:

“Қандай яшаб, не тахлит ўтқарган эдинг умр,
Қани айтиб бер дебди, тортинмасдан бирма-бир”.

Сўйлай бошлабди шўрлик келган чоғда сўнгги он
Кўрган-кечирганларин қисқача қилиб баён.

Ўзин пок асраганмиш бўлмайин деб нобакор,
Гуноҳ йўлга кирмабди, ичиб-чекмабди зинҳор!

Эрта тонгдан то оқшом келгунича бечора

Беш вақт намозни ўқиб, еб-ичибди уч бора.

Ўғрилиқ не билмабди, не билса билдирмабди,
Ҳалол-у пок яшабди, олмабди ҳам бермабди.

Ўлим тинглаб чол сўзин дебди содда, бепарво:
“Ҳа, яшабсан, эй ота, гўёки бир авлиё.

Эй кекса, сочинг ўхшар улкан қорли тоғларга,
Қилгандирсан эзгу иш дил тортар ўртоқларга.

Шул сабабдан уларнинг кўнглин қилмай деб вайрон,
Орта сурай қазойинг муҳлатини, бобожон.

Қилиб ҳар бир энг яқин дўстларингдан армуғон,
Бир йилдан умрин олиб, сенга берайин қувон!”

Мурдадек бўзарибди чолнинг юзи шу онда,
Дўсти тугул йўқ экан душмани ҳам жаҳонда.

Ўлим қилибди хитоб: “Ундай бўлса, э доно,
Тирик юрсанг-да, ўлик экансан-ку доимо.

Ҳозирлик кўр мен билан биргаликда кетурсан,
Кимга ҳам даркордирсан, кимни ҳам шод этурсан?”

“Э ўлим, сўзларингни мақбул деб тан олурман,
Ашаддий ёв бўлсанг ҳам, бу гапинг ҳақ билурман”.

Инсондирмиз, демакки, дўстларсиз умр маҳол,
Дўстларсиз қазо топмоқ ундан ҳам оғир, малол.

Дўстларсиз кичик халқим янчиларди батамом,
Улуғланди дўстликдан, дўстлар бор, яшар омон.

Бизларга дўстлик даркор, у ҳақда қўшиқ даркор,
Ҳаводан ҳам, нондан ҳам шунга муштоқмиз минг бор.

Ханжарлардаги ёзувлар

Душманларча қўл урсанг,
Тиғим сенга, эй одам!
Дўстона қўлинг чўзсанг,
Мана, ушла дастамдан.

Ханжарни қўлга ол-у, аммо ўзингдан кетма,
Ханжар учун яхши жой қин эканин унутма!

Ханжарим бор деб хурсанд
Кўрсатма ўзинг чакқон,
Битта ўзинг эмассан
Бунақа ханжар таққан.

Қиздирса ҳам қуёш минг карра,
Қон қотмайди дамида зарра.

Ханжар аҳмоқда бўлса,
Тинчлик бермайди ҳеч ҳам.
Ханжар оқилда турса,
Бўла бергин хотиржам.

Мўйловга устара бор, эманга болта тайёр,
Тоғлиқ дўстим, ханжаринг қиндан чиқарма бекор!

Сурнай эмас у, лекин
Унда бор икки оҳанг.
Бир куйи – ўлим экан,
Бир куйи – эрк учун жанг.

Занглар боссин юзимни,
Кимни ўлдирган бўлсам.
Лаънатлайман ўзимни
Қотил қўлида кўрсам

Татар адабиёти

Татар халқи Волга дарёси соҳилларида яшовчи бошқирд, чуваш, мордва, мари ва бошқалар орасида энг қадимий халқлардан бири ҳисобланади. Унинг ўзига хос миллий маданияти ва адабиётининг ҳам қадимий тарихи бор.

Татар адабиётининг илк намуналари фольклор асарлари шаклида юзага келди. Татар фольклори мақол ва ҳикматли сўзларга бой бўлиб, уларда руҳонийлар ва эксплуататорларнинг зулми ва ҳийла-найранги аёвсиз фош этилган.

Татарларнинг IX асрларда шаклланган қадимги ёзма адабиёти, асосан, диний мазмунга эга эди. Бу адабиётларнинг бизгача етиб келган намуналаридан шоир Ғалининг “Юсуф ва Зулайҳо” достони (XIII аср), Маҳмуд Булғорийнинг “Нахж-ул фародис” асарини (XIV аср) кўрсатиш мумкин. Шоир Муҳаммадёрнинг Қозон хонлиги даври (XV аср)да яратган “Тўхфан мардон” ва “Нури Содур” китобларида дунёвий ғоялар устун туради.

Татар адабиёти узоқ вақт давомида, ҳатто XIX асрга қадар, Шарқ адабиёти, хусусан, форс ва араб адабиёти таъсири остида тараққий этди. Бу таъсир татар ёзувилари асарларининг тематикасида ҳам, ғоя ва жанр хусусиятларида ҳам, тасвирий воситаларида ҳам сезиларли из қолдирди. Шоирлардан Ғали. Муҳаммадёр, Мавла Қолий, Утиз Имоний, Қандолий, Курманший ва Оқмуллаларнинг ижоди татар поэзиясининг шарқ адабиётига пайванд бўлганлигини кўрсатади.

Татар халқ шоири ва мутафаккири Абдулла Тўқай бу поэзиянинг йирик вакили эди.

Абдулла Тўқайнинг қайноқ адабий ва маърифатпарварлик фаолияти ўз халқига хизмас қилиш мақсадига қаратилган эди. Унинг шеър, эртак ва дostonларида мазлум татар меҳнаткашларининг орзу-истаклари ифодаланади.

Татар адиблари томнидан яратилган энг яхши асарлардан “Номус” (Г. Баширов), “Баҳор шабадалари” (К.Нажмий), “Унутилмас йиллар”, “Оддий одамлар” (И.Ғозий), “Ғозинур” (А Абсалямов) романлари, “Қишлоқ устидаги юлдузлар” (Ф. Ҳусний), “Раҳмат, ўртоқ” (А.Енекеев) қиссалари; “Сахро кўшиғи” (С.Ҳаким), “Қатта йўлда” (С.Баттол) поэмалари турли тилларга таржима қилиниб, севиб ўқилмоқда.

Муса Жалил (1906-1944)

Татар халқининг забардаст шоири Муса Мустафиевич жалилов (Муса Жалил) Оренбург губернасига қарашли Мустафо қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Дастлаб Оренбургдаги Ҳусайния мадрасасида таҳсил олди. У 1931 йилда Москва Давлат университетининг адабиёт факультетини битиргач, татар тилида босиладиган “Кичкина”, “Октябрь боласи” журналлари редакцияларида муҳаррирлик вазифасида ишлади. 2-жаҳон уруши арафасида татаристон ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби вазифасида ишлади. Урушда қаттиқ яраланган Муса асирга олиниб, 1944 йилда фашистлар томонидан Берлиндаги Шпандав турмасида қатл этилди.

Муса Жалилнинг ижоди 1919 йилдан бошланди.

Иккинчи жаҳон уруши Муса Жалилга аскарлик шинелини кийдириш билан бирга, унинг шеърларига жанговар руҳ бағишлади. Уруш йилларида фашистлар концлагерида уқубат тортган ватанпарвар шоир душманга таслим бўлмади. У асрларнинг яширинча ташкилотига раҳбарлик қилди. Кейинчалик “Моабит дафтари” номи билан шуҳрат қозонган тўпламга кирган ғоявий-бадиий шеърларини ёзди. Муса Жалилнинг “Моабит дафтари” тўплами ўзбек тилига таржима қилиниб, алоҳида китоб шаклида нашр эттирилди.

Ишонма

Сенга мендан хабар берсалар,

“У йиқилди чарчаб”, - десалар,
Йўқ, ишонма, бағрим!
Бу сўзни –
Дўстлар айтмас, яқин кўрсалар.

Байроғимга қон билан ёзган
Онтим ундар олға боришга!
Ҳаққим борми ҳеч қоқилишга,
Ҳаққим борми чарчаб-ҳоришга?

Сенга мендан хабар берсалар,
“У Ватанни сотди”, - десалар,
Йўқ, ишонма, бағрим!
Бу сўзни –
Дўстлар айтмас, мени севсалар.

Юртдан кетдим юртни, сени деб,
Мен курашдим қонли ҳар дамда.
Юртни, сени қўлимдан берсам,
Нима қолар менга оламда?

Сенга мендан хабар берсалар,
“Муса ўлди энди”, - десалар.
Йўқ, ишонма, бағрим!
Бу сўзни –
Дўстлар айтмас, мени севсалар.

Тупроқ кўмар танни, кўмолмас
Ўтли қўшиқ тўлган кўнглимни,
“Ўлим” дейиш мумкинми ахир,
Енгиб ўлган бундай ўлимни?

Шарқий славян ва молдаван халқлари адабиёти

Шарқий славянлар Европа ва Осиё қитъаларида яшовчи славян

халқларининг деярли тўртдан бир қисмини ташкил этади. Бу гуруҳга кирувчи рус, украин ва белорус халқларининг ҳар бири ўзига хос, лекин шу билан бирга ўзаро жуда ўхшаш тарихий тараққиёт йўлига, шунингдек, адабиёт ва маданият тарихига эга. Бу халқларнинг ота-боболари бўлган элотлар IX асрда феодал давлат бўлиб уюшган Киев Русида яшаганлар. Шунинг учун Киев Русидаги ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди ҳақли равишда русларнинг ҳам, украин ва белорусларнинг ҳам адабий мероси саналади.

XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида марказлашган Рус давлати юзага келди. Мамлакатда феодал муносабатларнинг кун сайин мустаҳкамлана бориши заминида рус, украин ва белоруслар халқ бўлиб шаклландилар. Шарқий славян халқлар қардошлиги ҳам шу вақтларда пайдо бўлди.

XVI асрда шарқий славян халқларида китоб нашр эттиришнинг йўлга қўйилиши, шунингдек, Украина ва Белоруссияда мунозаравий адабиёт деб аталган прогрессив кайфиятдаги адабиётнинг шакллана бориши XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус, украин, белорус адабий алоқаларининг кенг ривожланиши учун замин ҳозирлади.

Ўз вақтида қўшни литва халқининг тили ва ёзуви тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган белорус адабиётида XVI- XVII асрларга келиб Белоруссиянинг Россияга қўшилишини қўллаб-қувватловчи прогрессив-антикатолик оқим тобора мустаҳкамлана бошлади. Бундай тенденция украин адабиётида ҳам мавжуд эди. Степан Разин, Кондратий Булавинлар бошлиқ халқ ҳаракатларида рус деҳқонлари билан бир қаторда украин ва белорус деҳқонларининг фаол иштирок этиши тасодифий ҳол эмас эди. Чунки бу қон-қардош халқлар яшаган умумий тарихий шароит шуни тақозо қилар эди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Украинанинг, XVIII асрда эса Белоруссия тупроғининг Россияга қўшилиши муносабати билан рус ва украин, рус ва белорус адабиётлари ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқа учун қулай имкониятлар туғилди.

XIX асрда рус классик адиблари А. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Толстойлар Т. Шевченко, Л. Украинка ва И. Франколарнинг ижодий камолотида устод бўлиб қолдилар.

Шарқий славян ёзувчилари ўртасидаги ўзаро ижодий

ҳамкорликни мустаҳкамлашда, шубҳасиз, рус тилидан украин ва белорус тилларига, шунингдек, белорус ва украин тилларидан рус тилига қилинган таржималар ҳам катта аҳамиятга эга эди.

XIX аср рус озодлик ҳаракати Украина ва Белоруссиядаги ижтимоий онг тараққиётига ҳам кучли таъсир кўрсатган.

Рус ва украин афкор оммасининг энг илғор вакиллари В.Г.Белинский, А.И.Герцен, Н.Г.Чернишевский, Т.Г.Шевченко, Н.А.Добролюбов, Н.А.Некрасов, М.Е.Салтиков-Шчедрин ва Иван Франколар ижоди шарқий славян халқлари адабиётидаги демократизм ва реализмнинг ривожига муҳим роль ўйнади.

Шундай қилиб, рус, украин ва белорус халқларининг тарихи ва маданияти тараққиётида ўзига хослик мавжуд бўлишига қарамасдан, шарқий славян халқлари адабиётидаги тарихий, географик умумийлик ва айниқса тил нуктаи назаридан ўхшашликлар уларга тегишли бўлган маълум белги ва қонуниятни аниқлаш имкониятини беради.

Белорус адабиёти

Белорус адабиётининг ибтидоси Киев Русининг маданияти, ёзма адабиёти ва фольклорига бориб тақалади. Чунки у вақтларда рус, украин ва белорус халқларининг ота-боболари бир хил тилда сўзлар эдилар.

Киев давлати ва феодал тарқоқлик шароитида рус ерлари ва унинг маданиятини бирлаштириш учун кураш ғояси ҳукмрон эди. Бу ғоя ўша замонда яратилган кўпчилик адабий асарлар, жумладан қадимги умумрус маданиятининг ажойиб ёдгорлиги – “Игорь жангномаси” учун асос бўлган эди.

XI- XII асрларда Киев Русида яшаган халқларнинг ёзма адабиёти хийла тараққий этди. Қадимги рус адабиётининг бир қанча асарлари ҳозирги Белоруссия тупроғида яратилди. Белоруссиянинг Полоцк ва Туров каби шаҳарларида черков адабиёти ва дунёвий адабиётлар кўчирилди, йилномалар тузилди. Беларус халқи ва тилининг шаклланиши Белоруссиянинг литва ва, кейинчалик, поляк феодаллари ҳукмронлиги остида қолиб кетган даврига тўғри келади.

XIII-XIV асрларда, Белоруссия тупроғи Буюк Литва князликларига қўшилган вақтларида, белорус халқининг маданияти анча тараққий топган эди. Литваликларнинг ўз ёзуви бўлмаганидан, литва князлигида белорус тили расмий тил деб эълон қилинган эди. Кейинчалик ҳозирги белорус тилига асос бўлган ўша тилда ҳар хил қонунлар чиқарилди, йилномалар ёзилди.

XIV- XV асрларга келиб, белорус адабиётига бошқа тиллардан таржима қилинган диний ва дунёвий адабиётлар кириб келди.

Католик черковига таянган поляк панларининг босқинчилик сиёсати тобора кучая борди. XVI асрда Литва князлиги ўз мустақиллигини йўқотиб, Польшага қўшилди, белорус меҳнатқаш оммаси қаттиқ зулм остида қолди. Зўравонликка асосланган мустамлакачилик сиёсати белорус халқини ижтимоий, миллий ва дини зулмга қарши озодлик учун курашга ундади. Бу кураш XVI-XVII асрлар белорус адабиётида ҳам ўз аксини топган. Бу давр адабиётида бир-бирига зид икки йўналиш мавжуд эди:

1) феодал ҳукмрон доиралар ва католик черков манфаатини кўзловчи реакцион йўналиш;

2) католик черковига қарши белорус халқининг рус халқи билан бирлашишга интилишини ифодаловчи прогрессив йўналиш.

Прогрессив белорус адабиётининг улкан вакили Георгий Скорина XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. У ўз даврининг йирик олими ва ўқимишли кишиси бўлиб, Прага ва Вильнода таржимонлик ва ноширлик фаолиятини авж олди. Скорина Белоруссияда китоб нашр қилишни бошлабгина қолмади, балки белорус халқ жонли тили асосида белорус адабий тилини ишлаб чиқишга киришди. Унинг ватанпарварлик ҳисси билан тўлиб-тошган ноширлик ва маърифатпарварлик фаолияти белорус адабиётининг бундан кейинги тараққиётида сезиларли из қолдирди.

Белорус прогрессив адабиётининг XVI аср охири, XVII аср бошларида яшаб ижод этган йирик вакиллари Симон Будний, Василий Тяпинский, Стефан Зизаний, Афанасий Филиппович, Леонтий Карпович, Симеон Полоцкийлар белорус халқи манфаатларини ифодалаб, феодал католик зуғумига қарши кураш олиб бордилар. Улар рус халқи билан белорус халқининг

бирлашишларини ёқлаб чиқдилар.

XIX асрнинг 20-30-йилларида адабий ҳаракатда жонланиш сезилди. Бу жонланиш миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши, белорус халқининг 1812 йил Ватан урушида актив иштироки ва декабристлар кўзғолони билан боғлиқ эди.

Декабристларнинг крепостнойлик тузумига қарши ғояларининг кенг тарқалиши ўша давр Россиясининг маънавий ҳаётида чуқур из қолдирди.

XIX асрнинг биринчи ярми белорус адабиёти, асосан, аноним характердаги адабиётдир. У халқ оғзаки ижодига жуда яқин туради. Унинг асосий жанрлари, сатирик поэмалардан ташқари, ташқари, айтишмалар, ҳажвий шеърлар, тарихий ва маросим кўшиқларидан иборат эди. XIX асрнинг биринчи ярмида юзага келган “Даниилнинг Стефан билан суҳбати”, “Паннинг деҳқон билан суҳбати”, “Ҳақиқат” сингари муаллифи номаълум аарлар эзилган деҳқонлар кайфиятини ифодаловчи, крепостнойлик тузумига қарши руҳда ёзилган асарлар эди.

Публицистик ўткирлик, халқ оғзаки ижодига яқинлик, тасвирнинг савол-жавоб шаклида бўлиши бу давр илғор белорус адабиётининг ўзига хос услуб хусусиятларидан саналади.

Франциск Казимирович Богушевич белорус адабиётида танкидий реализм методига асос солди. У ўз ижодига хос фуқаролик пафоси, ўткир демократик ғоялар, реализм ва халқчиллик билан XX аср илғор белорус адабиётининг шаклланишига замин ҳозирлади.

Ф.Богушевич белорус адабиётини сатирик шеър, баллада, ҳикояга ўхшаш янги поэтик ва прозаик жанрлар билан бойитди. Беларус шеърятининг такомилли ва адабий тил тараққиёти учун курашди.

XX аср бошларига келиб белорус адабиёти анчагина тараққий этди. Шу йилларда Янка Купала, Якуб Колас, Алоиза Тётка, Максим Богданович сингари демократик ёзувчилар ижод майдонига қадам кўйдилар.

Янка Купала ва Якуб Колас халқчил, реалистик адабиётни вужудга келтириш билан бирга ҳозирги белорус адабий тили меёрларини ишлаб чиқиб, унинг ривожланишига жуда кўп ҳисса

қўшдилар. Улар миллий тил бойлигидан баракали фойдаланиш намунасини кўрсатдилар.

Я.Купала, Я.Колас ўз ижодларида ўтган аср белорус демократик адабиётининг энг яхши хусусиятларини давом эттирдилар, давр талабига қараб янги-янги хусусиятлар билан бойитдилар.

Янка Купала ва Якуб Коласларнинг революцион поэзияси кейинроқ адабиёт майдонига қадам қўйган Тишка Гартний, Максим Богданович, Змитрок Бядуля, Алес Гурло, Янка Журба сингари белорус ёзувчилари ижодига ўзининг чуқур таъсирини ўтказди. Улар ўзларининг халқ ҳаётидан олиб ёзган шеър, ҳикоялари билан реалистик белорус адабиётини янги-янги жанр ва шеърый шакллар билан бойитдилар.

1939 йилда Ғарбий Белоруссиянинг Белоруссияга қўшилиши муносабати билан ғарбий белоруссиялик ёзувчилардан М. Танк, Ф. Пестрак, М.Машара кабилар, ёш адиблар орасидан етишиб чиққан шоирлар – А.Кулешов, П.Панченко, Э.Огнецвет, прозаиклар – А.Стахович, В.Кравченколар ижод майдонида кўриндилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида белорус ёзувчилари жангчи партизанлар қалбига йўл топувчи, уларни курашга даъват этувчи ғоявий ўткир, бадий пишиқ асарлар яратдилар. Шу даврда белорус ёзувчиларининг ўрта авлоди – А.Кулешов, П.Бровка, П.Глебка, М.Танк, П.Панченколар вояга етиб шуҳрат қозондилар.

А.Велюгин, К.Киреенко, А.Зарицкий, Я.Бриль юз бераётган ходиса-воқеаларга фаол аралашиб, бой тажриба ҳосил қилдилар. Уруш воқеаларини изма-из кузатиб борган М.Линьков ва К.Чорний ўзларининг халқ қаҳрамонлигига бағишланган ҳикояларини яратдилар.

К.Крапива яна сатира куролининг фош қилувчилик кучига мурожаат қилиб, ҳажвий шеърлар, масаллар ёзишга киришди. Халқ шоири Я.Купала янги-янги лирик ва эпик пландаги асарлар ижод этди.

Урушдан сўнгги даврда белорус адабиётида Я.Коласнинг “Балиқчининг хатоси”, А.Кулешовнинг “Янги оқим”, “Оддий кишилар”, “Фақат олға”; П.Панченконинг “Шеърлар ва дostonлар”

асари; М.Танкнинг “Билиб қўйсинлар”, “Кўлдаги ой” шеърлар китоби; М.Линьковнинг “Унутилмас кунлар”, И.Шамякиннинг “Чуқур оқим” романлари; Я.Брилнинг “Заболотьеда тонг отади” повести; К.Крапиванинг “Тўрғайлар сайраганда”; А.Мавзоннинг “Коннстантин Заслонов” пьесаларига ўхшаш салмоқдор шеърӣ, насрий, драматик асарлар бунёдга келди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб белорус ёзувчиларининг кўплаб асарлари босилиб чиқди. В.Биковнинг “Альп балладаси”, И.Пташниковнинг “Лонва”, В.Собеленконинг “Бева хотин”, И.Новинковнинг “Йўллар Минскда туташади” повестлари шулар жумласидандир.

И.Новинковнинг диққатга сазовор мазкур повестида чехославак ва белорус партизанларининг мардлиги ҳақида ҳикоя қилинган. Унда тасвирланишича, советлар мамлакатига хоинлик билан ҳужум бошлаган немис фашистлари ўзлари билан бирга бир вақтлар чет элларга қочиб кетган сотқин белорусларни олиб келадилар – улар ёрдамида қўғирчоқ буржуа давлатини тиклашга уринадилар. Ёзувчи аниқ тарихий ҳужжатларга таяниб, белорус партизанларининг ана шу Ватан хоинларига қарши олиб борган мардонавор курашлари ҳақида бадий лавҳалар яратади. Повесть қахрамонлик тўғрисида яратилган ажойиб мадҳия сифатида кейинчалик ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда хизмат қилди.

“Альп балладаси”нинг муаллифи В.Биков китобхонларга “Учинчи ракета”, “Фронт варақалари” ва “Тузоқ” каби асарлари билан танилган. Бу асарларда ёзувчи Иккинчи жаҳон уруш даҳшатлари ҳақида ҳикоя қилади.

Белорус адабиётида прозанинг кичик шакллари – ҳикоя, новелла ва очерк усталари ҳам оз эмас. Шундай адиблардан Я.Скриган, М.Ракитний, Н.Лупсяков, В.Адамчик ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Белорус адибларининг ўнлаб асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. М.Танкнинг “Кўлдаги ой” номли шеър ва поэмалар тўплами (М.Икром таржимаси), П.Боровканинг “Дарёлар туташганда” (Т.Пўлатов таржимаси) романи, “Белорус ҳикоялари” тўплами ва

“Белорус шоирлари” антологияси шу жумладандир.

Якуб Колас

Ўзбекистонга

Пайти етди, жўнаймиз бу чоғ,
Ўзбек ери, азизсан мунча!
Жуда оғир қардошга айтмоқ:
Хайр энди, хайр кўргунча!
Бошқа осмон менинг тепамда,
Баҳор, ёрқин чироқлар ва мен...
Бунда, майин чодир – капамда
Кўз олдимда жонланасан сен!
Бутун қалб-ла сезиб тураман,
Кенг далалар – эй тенгсиз чаман.
Чўққилари нурда болқиган
Тоғларингни кучиб ўпаман.

Хотирамда шаҳар ва боғлар –
Кийиб олган ям-яшил либос.
Ариқчалар, лиммо-лим Салор,
Қатор теракларга виқор хос.

Хотирамда сокинлик қасри,
Қор кўйнида у гўзал Чимён.
Юрак бўлган сенинг асиринг,
Эй тоғ эли, жон Ўзбекистон.

Жанг йиллари, оғир кунларда,
Сен бизларни олдинг бағрингга.
Қўшиқни ҳам куйладик бирга,
Сен чорладинг юрак – боғингга.

Қилични ҳам ясадик бирга,

Ёв бошини кессин деб жангда.
Қувват, оташ бердинг сен дилга,
Ўзбек иним, сен доим жонда!

Яна учди ҳаётбахш еллар,
Бу муаззам еримиз узра.
Қабул этгил қўшиқни йиллар
Дўстлик ўтин совутмас сира,
Хайрлашмоқ қўшиғимдир бу!

Салор

Нур ҳар томон сочилиб ётар,
Ғарб уфқида куёш чўғ, танга...
Беҳаловат сув тўлқин отар,
Ором берар еллар баданга.

Яшил девор бўлиб дарахтлар
Ўраб олмиш гўзал оқиши.
Осудалик билан сўзлашар,
Не сўзлашар, билмайсан киши.

Бир ўрдакча келиб чўмилар,
Қараб қўяр бамайлихотир,
Тўлқинларда сузар, кўмилар,
Мен бўлсам-чи бўлиб хавотир.

Ўрганолмай тураман. Қадим
Ажал ўтган дерлар бу ердан.
Сарғиш, ёлдор сувга қарадим,
Тошдан-тошга сапчийди бирдан.

Теракларнинг ортида ним ранг
Олов аста сўнгандай бўлар.
Саратоннинг иссиғи-ю чанг

Бунга келиб тамом йўқолар.

Жимлик, лекин тут
дарахтларнинг
Тепаликда барги шувиллар.
Шовчин солмай учар лапанглаб
Сув остида кўршапалаклар.

Оқшом чўка бошлайди аста,
Тун кўйнига кирмоқда олам.
Жимжит ухлар узоқ-узоқлар,
Фақат тинмас беором Салор.

Ғазаб билан қараймн Ғарбга!
Оғир... мендан сўрама асло:
Алангада ёнмоқда ўлкам...
Кўз олдимда турибди танҳо.

Ўтираман хаёл сураман,
Ва ўйлайман эл тақдирини.
Интиламан эзгу эл томон,
Эй дўстларим, мен кидираман.

Сув устида юлдузлар чакнар,
Олам гўзал бўлади яна.
Не деб гувлар тун бўйи Салор,
Биласанми, қадрдон ошна?

Украин адабиёти

Украин адабиёти шарқий славян халқлари адабиёти гуруҳига мансубдир. Қардрш белорус адабиёти сингари украин адабиёти ҳам қадимги рус халқининг адабиёти заминиди шаклланди ва тараккий этди. XI – XII асрлардаёқ жуда бой оғзаки ижод асарларига ва ёзма ёдгорликларига эга бўлган қадимги рус адабиёти айниқса феодализм

даври украин адабиёти тараққиётига кучли таъсир кўрсатди. Украин шоирлари Т.Шевченко, И.Франко, С.Руданский, П.Мирний ҳамда М.Рильский ва Н.Забилаларнинг хусусан “Игорь жангномаси”га бўлган қизиқишлари жуда кучли эди. Улар бу ажойиб адабий ёдгорликни украин тилига таржима қилдилар.

Украин адабиёти тарихи XIV-XV асрларда украин халқининг шарқий славянлардан ажралиб чиқиб, шаклланиши давридан бошланади. Унинг энг қадимги намуналари халқ оғзаки ижоди шаклида яратилган бўлиб, кўпроқ антифеодал ва антикрепостнойлик хусусиятига эга эди. Халқ яратган кўшиқ, эртақ, дума (катта ҳажмдаги эпик ва лиро-эпик асарлар), латифа ва ривоятларда меҳнаткаш омманинг асрлар давомидаги орзу-умидлари, чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари ўз аксини топган. (Шундай асарлардан “Тутқунлар”, “Иван Богусловец”, “Хмельницкий ва Барабаш” номли думалар диққатга сазовор).

Аксарият украин халқ оғзаки ижоди намуналарида 1648-1654 йилларда кенг қулоч ёйган халқ озодлик кураши, 1812 йил Ватан уруш ва бошқа шу каби воқеалар ёрқин акс этган.

Украин халқининг XIV-XV асрлардан бошлаб ўз миллий тили ва миллий маданиятини юзага келтириш йўлидаги уринишлари Ватикан католик черкови гумашталарига таяниб иш кўрган поляк шляхталари қаршиликка учради. Натижада XVI-XVIII асрларда украин мунозаравий адабиёти (полимечская литература) пайдо бўлдики, бу адабиётнинг йирик вакиллари Иван Вишинский, ва Михаил Андрелла эдилар. Мунозаравий адабиёт билан бир вақтда мактаб адабиёти (школьная литература) ҳам юзага келди.

Украин адабиётининг XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилган улкан арбобларидан бири Григорий Сковорода эди. У ўз замонасининг илғор ўқимишли кишиси ва файласуфи сифатида мавжуд ижтимоий тузумни қаттиқ қоралади Ҳукмрон доиралар учун хизмат қилишдан бош тортган шоирнинг ҳаёти ва панларга қарши олиб борган кураши тўғрисида халқ ҳар хил ривоятлар тўқиди. Сатирик шоир ва файласуф сифатида Сковорода XVIII аср рус маърифатпарварларига яқин турар эди. Унинг ижодида буюк рус олими ва шоири М.В.Ломоносов, сатирик усталари – Новиков,

Кантемир ва Фонвизин каби ёзувчилар ижодига хос мотивлар жуда кўп эди. Чунончи, Скворода ҳам улар сингари ўз ижодида инсон тарбияси масаласига катта эътибор берган.

XIX асрнинг биринчи чораги янги украин адабиётининг шаклланиш даври эди. Бу давр украин адабиёти эзилган халқнинг революцион талабларини ўзининг ажойиб бадиий асарлари орқали катта ижтимоий кучга айлантирган Тарас Шевченконинг адабиёт майдонига кириб келиши билан якунланди.

Тарас Григорьевич Шевченконинг гениал ижоди украин адабиётининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади. Шевченко янги украин адабиётининг асосчиси ва ундаги демократик йўналишнинг тўнғич куйчиси эди. Унинг дунёқараши ва ижоди Россиядаги меҳнаткаш халқнинг озодлик ҳаракати, декабристлар ва рус революцион-демократларининг таъсири остида шаклланди.

Тарас Шевченконинг янги украин адабиётидаги буюк ролини Пушкиннинг рус адабиётидаги, Мицкевичнинг поляк адабиётидаги, Гётенинг немис адабиётидаги ғоят катта хизматлари билан тенглаштириш мумкин.

XIX асрнинг 50-60-йиллар украин адабиётида танқидий реализмнинг йирик вакили сифатида Марко Вовчок (Мария Александровна Вилинская) кўринди.

Марко Вовчокнинг ижоди 1861 йилги ер ислохоти арафасида бошланди. Унинг “Халқ ҳикоялари”, “Рус халқи ҳаётидан ҳикоялар” тўпламлари ва “Уч тақдир” повестида меҳнаткаш халққа нисбатан муҳаббат ва крепостнойлик тузумига нисбатан нафрат ҳислари ифодаланган эди.

Марко Вовчок украин прозасида крепостнойлик тузумини фош қилувчи ҳикоя ва повестларнинг янги яхши намуналарини яратган ёзувчи эди. Унинг ижоди халқчиллиги ва танқидий реализм тамойилларига асосланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида машҳур украин ёзувчилари украин ёзувчилари Иван Франко, Панас Мирний, Павел Грабовский ва Леся Украинкаларнинг ижоди кенг қулоқ ёйди.

Иван Франконинг поэтик ижоди мазмунан бой ва шаклан хилма-хилдир. У Шевченконинг адабий мактабида тарбияланди. 1887

йилда босилиб чиққан “Чўкқилар ва тубанликлар” шеърлар тўпламига кирган шеърларида Иван Франко меҳнаткаш халқ орасидан етишиб чиққан, метин иродали инсон образини чизади. Мухими шундаки, шоир ўз даврининг илғор зиёлиси сифатида капитализмнинг, унинг ичида ўсиб бораётган қарама-қаршиликларнинг моҳиятига яхши тушунди ва биринчи бўлиб украин поэзиясида ишчи образини яратди.

Иван Франконинг “Весняк” шеърлар цикли ўзининг ғоявий-бадий юксаклиги билан катта аҳамиятга эга. Бу туркумдаги шеърларида, масалан, “Қуёш қизитмоқда”, “Гулдурамоқда” шеърларида Иван Франко қуёш, шамол, момақалдироқ сингари мажозий образлар ёрдамида ижтимоий ҳаётда юз бераётган туб ўзгаришларни тасвирлади. Шоирнинг “Чўкқилар ва тубанликлар” шеърлар тўплами халқ ҳаётини реалистик бўёқларда акс эттирувчи асардир.

Иван Франко проза соҳасида ҳам катта шуҳрат қозонган адибдир. Унинг энг яхши ҳикояларига мисол қилиб “Кўмирчи”, “Лесихин оиласи” кабиларни кўрсатиш мумкин. Франко ўз ҳикояларида Галиция ишчиларининг 70-80-йиллардаги ҳаёти ва курашини реалистик услуб билан тўғри акс эттирди.

Иван Франконинг қатор насрий асарлари, масалан, “Икки дўст”, “Русалка”, “Ўзи айбдор” ҳикоялари, шунингдек, “Шовқин-сурон” повести қишлоқ аҳолиси ҳаёти тасвирига бағишланган.

XIX асрнинг иккинчи ярми украин адабиётининг йирик намояндаларидан яна бири Леся Украинанинг (1871-1913) ижодий фаолияти Россияда озодлик ҳаракати авж олган бир вақтда камолга етди. Бадий ижод соҳасида қўйган биринчи қадамлариданок у романтиканинг тор миллий доирасини ёриб чиқди. Рус ва дунё адабиётининг ижодий ютуқларидан баҳраманд бўлган буюк ва назокатли шоира украин адабиётига янги сюжет ва образларни олиб кирди.

Леся Украинка лирикасининг бош мавзуи Ватанга муҳаббат мавзудир. Унинг тасвири ва талқинида Ватанга муҳаббат – душманга нафрат ўқишдан иборат. Шоиранинг “Қанотли кўшиқлар”, “Орзу ва хаёллар”, “Акс садо” шеърлар тўпламлари кураш мотиви билан суғорилгандир.

Антик дунё адабиётининг образ ва сюжетларига, хусусан, Прометей образига мурожаат қилиш йўли билан воқеликни акс эттириш Л. Украинанинг бадиий услубига хос белгиларидан бири эди.. унинг шеърларида шахсий мотив билан ижтимоий мотив доимо бирга қуйланади.

Леся Украинанинг ҳаёти ва ижоди Ватанга хизмат қилишнинг ёрқин намунаси эди. Шевченко ва Франколарнинг энг яхши анъаналарини изчиллик билан давом эттирган шоира ўзининг бор кучи ва истеъдодини Ватан озодлиги учун кураш ишига сарфлади.

Йигирманчи йилларнинг ўрталарига келиб, украин адабиётида поэзия билан драматургия билан бир қаторда проза, хусусан романчилик тараққий этди. Шу даврда яратилган “Бурьян” (А. Головки) романи, “Бизнинг кунлар қиссаси” (П. Панч) повести, “Тоғ оралиқлари романи” (Иван Ле) асарларида совет кишилари ҳаётида юз бераётган туб социал ўзгаришлар кенг бадиий планда акс эттирилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида украин ёзувчиларининг ҳикоя, очерк ва романларида Ватан мудофааси етакчи мавзу бўлди. А. Десяк, А. Копиленко, Н. Рибак, С. Скляренко, Иван Ле каби ёзувчилар яратган ҳикоя ва очеркларда жангчиларнинг кўрсатган мардлиги, фронт ва фронт орқасида кишилар ўртасида мустаҳкамланган дўстлик, биродарлик ҳис-туйғулари тараннум этилди. Уруш даври воқеаларини кенг миқёсда тасвирловчи “Украина қони” (В.Собко), “Улар ўтолмадилар” (Ю.Смолич), “Профессор Буйко” (Я.Баш), “Ҳаётнинг қадри” (В.Козаченко) каби роман ва повестларда, “Партизан ўлкаси”, “Партизан генерали Рудиев” (А.Шиян ва П.Воронько) очерклар тўпламларида душман вақтинча босиб олган ҳудудда қизиқ кетган партизанлик ҳаракатлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари Ўзбекистон украин шоирларининг иккинчи ватанига айланди. Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Амин Умарий ва Ҳасан Пўлат каби кўпгина шоирлар таржимасида Т.Шевченконинг “Қўбизчи” тўплами, Абдулла Қаҳҳор таржимасида Иван Ленинг “Тоғ оралиқлари романи”, Ҳамид Олимжон таржимасида А.Корнейчукнинг “Платон Кречет” пьесалари

Ўзбек китобхонлари ва томошабинларига тақдим этилди. Бу асарларнинг аксарияти ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилиниб, бир неча марта нашр этилди.

Тарас Шевченко

Ўйларим сиз, менинг ўйларим

Ўйларим сиз, менинг ўйларим,
Мендир адо, сиз кўйдирасиз.
Нега қоғоз бетига тушиб,
Кўз олдимда ғамгин турасиз?
Ўйларим сиз, менинг ўйларим,
Нега сизни шамол чанг каби
Тўзитмади чўлларга ёзиб?
Негга сизни шамол чанг каби
Тўзитмади чўлларга ёзиб?
Нега ҳасрат ўз боласидай
Ўлдирмади, тагига босиб –
Уйқусираб сизни ўйларим?
Чунки ҳасрат билан дунёга
Таҳқирланиш учун келдингиз:
Қанча йиғи-сиғилар билан,
Кўз ёшларда сиз қуйилдингиз...
Нега ахир ўша кўз ёшлар
Сизни ювиб ва ғарқ этмади?
На денгизга тўқдилар сизни,
На далалар чанқаб ютмади?
Сўрашмасди ана ўшанда
Эл-халойиқ дард тортганимни...
Сўрашмасди нега лаънатлаб,
Нега дунё азоблар мени?
Энтикаман, қалбимда яра.
“Лақиллайди бекордан-бекор!”
Дея этмасдилар масхара.

Болаларим, севган ўйларим!
Сизни экиб, ўстирдим нега?
Жаҳонаро биронта юрак
Сизнинг билан йиғлаганимдек
Йиғлармикин ботиб қайғуга?
Тўғри чиқар, балки ўйлашим,
Менинг каби кўксин тигловчи,
Ўйларим-ла брга йиғловчи
Бирор юрак топилар қиздан,
Қиздан, балки, қуралай кўздан?
Шундан ўзга йўқдир хожатим.
Қуралай кўз тўкса томчи ёш,
Бас... шундадир бахтим, роҳатим.
Ўйларим сиз, менинг ўйларим,
Адо бўлдим, сиз куйдирасиз.
Қуралайдек кўзлар ўйида,
Нафис, қора қошлар кўйида,
Юракларим толпинди шодон,
Юраклардан сўз оқди равон.
Ўз ҳолича ва билганича
Тим қоронғу кечаларни деб,
Олчазор-у боғчаларни деб,
Қизлардаги ғамзаларни деб...
Украинадаги чўлларни,
Қўрғон-мозор тепаларни деб,
Юраклардан сўз оқди равон;
Юракларим ачинди ёмон,
Истамади куйлашни сира
Бегона ер, гурбатлар ичра...
Ўрмонларда, қирларда туриб,
Туғ кўтариб, гурзи кўтариб,
Юрган ўша казак аҳлидан –
Бир чақириб ёрдам олгани,
Ё маслаҳат, ҳамдам олгали,
Дил чопмади, кўнгил бўлмади...

Қўйинг, майли, Украинада
Казак руҳи кезсин, сарфароз.
Сахродай кенг, чексиз сийнада
У бошидан бу бошигача
Севинч-қувонч тўлган, жуда соз...
Оқиб ўтган эркинлик каби
Кенг бир дарё Днепр – денгиз.
Чўллар, чўллар, сахролар чексиз,
Қирдай мозор тепалар-тоғлар,
Пишқиради харсанг қирғоқлар,
У ерларда туғилди, ўсди
От сакратиб сарбаст казаклар.
Унда шляхта, татарлар билан
Бўлган жангда қонлар тўкилди.
Ҳоримади казаклар эрки,
Далаларга гавда экилди...
Сўнгра тинди...
Ана ўша замондан бери
Кўп қабрлар ердан ўсди-да,
Қора бургут қоровул каби
Учиб юрар унинг устида.
Ўша жанглар, кўплаб қабрлар
Тўғрисида айталар ҳамон
Кўзи ожиз, қобзарь фақирлар
Куйлайдилар тарихий достон.
Чунки ақл билан тўлгандир
Ўшаларнинг донишманд боши...
Лекин мен-чи? Лекин менгина,
Менда фақат бир йиғигина,
Украина учун фақат кўз ёши...
Сўзлагани тилим келмайди...
Алам, ҳасрат!.. Ҳасрат дейсизми?..
Ахир уни ким ҳам билмайди?..
Кимки халққа қадрдон бўлса,
Кўнгил бериб, жонажон бўлса,

Оғирликка бўлса у ҳамдам,
Унга ушбу дунё ва ҳаёт
Кўринади дўзах, жаҳаннам,
У дунёда,
У дунёда-чи...
Шунча ёниб, ютиб ҳасратни,
Гар саодат менда бўлмагач,
Чақирмайман бахт ва қисматни.
Майли, шунча жафо, машаққат
Умр сураб уч-тўрт кун фақат,
Яшираман жафо, фиғонни,
Яшираман ёвуз илонни –
Юрагимга, токи кўрмасин –
Душманларим ҳасрат кулкисин...
Майли, кўйинг, ўй қарға каби
Учиб юрсин ҳамда сайрасин.
Лекин юрак бир булбул каби
Куйласин ҳам фиғон айласин.
Бу яширин – киши кўролмас,
Масхаралаб, мазах қиломас...
Кўзларимдан ёшлар тўкилар –
Кеча-кундуз, кўйинг, артмангиз,
Оқсин-оқсин ҳеч тўхтамангиз,
Токи-токи... бегона қумлар
Билан кўзим қачон юмилар,
Чет ерларни суғорсин улар,
Оқса-оқсин, майли, артмангиз...
Шундай экан... Энди не чора?
Ҳасрат ёрдам қилолмас зарра.
Кимки менга қилса ғайирлик,
Мен етимни этса истехзо.
Худо берсин ўшанга жазо!
Ўйларим сиз, гул лолаларим,
Ўйларим сиз, жон болаларим,
Парваришлаб ўстирдим, нетай?

Қаерларга сизни узатай?
Ўйларим сиз, жон болаларим!
Боринг ўша Украинага,
Ўша бизнинг Украинага,
Деворларнинг тагидаги зор –
Йиғлаб юрган бўлиб хокисор –
Етим-есирларнинг олдига.
Мен узоқда ҳалок бўламан.
Сиз у ёқда топа оласиз
Самимий қалб ҳамда ҳурматни,
Ўша ердан топа оласиз
Чин ҳақиқат, балки, шуҳратни...
Украинам,
Севимли она,
Шу беақл болаларимни,
Ўз гўдагинг, болангдек қараб
Кутиб олгин, севиб дўстона.

Леся Украинка

Марварид гул

Ўсди танҳо марварид гул,
Юксак эман қошида –
Асраб уни бўронлардан
Посбон бўлди бошида.
Лекин узоқ яшолмади
Марварид гул бечора,
Танноз бир қиз узиб олди,
Раҳм этмади – не чора?
Узиб олди, парво қилмай,
Давом этди йўлида.
Барно кирди гавжум балга
Гулни тутиб қўлида.
Ҳар томонда шодлик, ўйин,

Ҳар томонда шўх кулгу.
Марварид гул сўлиб борар,
Бошин аста эгар у.
Қиз чарх уриб рақс тушди,
О, нақадар шод кўнгил.
Дона-дона япроқларин
Қўз ёшидек тўқди гул.
Йиғлаб шўрлик виро айтди:
“Хайр, ўрмон – эй она!
Алвидо, эй юксак эман,
Дўстим эдинг ягона!”
Шундай дея жим бўлди гул,
Букди ниҳол қаддини.
Қўзларини юмди, э воҳ,
Улотирди қиз уни.
Эй нозанин, бир кун сендан
Юз ўгирар саодат.
Улоқтирган шу гулингни
Хотирингда тут албат.
Ўйин, кулгу, шод кунларинг
Тез ўтгуси – билиб қўй.
Эрта сенинг мафтунларинг
Унутгуси билиб қўй.
Сен қалбингни бағишлаган,
Жондан севган бир одам –
Хазон бўлган шу гул каби
Ташлаб кетар сени ҳам.

Умид кутаман

Бас! Тарқалинг оғир хаёллар,
Ер юзида яшнади кўклам,
Наҳот ёлғиз ғусса, фарёдлар
Туманида сўлар ёшлик дам?
Йўқ! Мен кўзда ёш билан кулиб

Қайғуда ҳам қўймам куйларим,
Мен барибир умидга тўлиб
Кулмоқчиман, кетинг, ўйларим!
Мен ҳаттоки харобалиқда,
Вайронада ўстираман гул.
Йўлларга гул экиб – совуқда
Суғораман кўз ёш-ла буткул.
Бу ёшлардан кўзғолмас бўрон,
Эрир ундан музлик қатламлар.

Мен эккан гул очилиб чандон
Балки келар ажиб кўкламлар.
Бу йўлларнинг чўққиларига
Зиналарни тошдан куярман,
Харсангларни кўтарганда ҳам
Қўшиғимни тинмай куйларман.
Йилдай узун қоронғу тунлар
Мижжа қоқмай ўтаман уйғоқ,
Тунлар шоҳи – йўлчи юлдузни
Ўз кўзим-ла бўламан кўрмоқ.
Ҳа, кўзда ёш билан куламан,
Қайғуда ҳам қўймам куйларим.
Мен барибир умид кутаман,
Бас, тарқалинг, ғамгин ўйларим!

Молдаван адабиёти

Молдаван адабиётининг илк намуналари ҳам халқ оғзаки ижоди асарлари шаклида вужудга келди.

Валах ва молдаванлар жуда бой халқ оғзаки ижодига эга. Меҳнаткаш халқ яратган қўшиқ ва эртақларда Фат-Фрумос ва Иляна-Косьнязьяна сингари тадбиркор, доно ва жисмоний соғлом қаҳрамонлар образи яратилган. Ҳикматли сўз ва мақолларда халқнинг қадимий ҳаёт тажрибаси ва фалсафаси ўз аксини топган.

Молдаван фольклорига хос жанрлардан бири халқ балладалари, аниқроғи, халқ достонлари бўлиб, уларда турли ижтимоий табақалар ҳаёти, халқ оммасининг ўз озодлиги учун кураши ёрқин акс эттирилган. Чўпонлар ҳаётига бағишланган “Миорица”, турк истилочиларига қарши курашчи, қасоскор гайдуқларнинг мардлигини тасвирловчи “Паҳлавон Грүя Грозован”, “Грүя ва Новак”, “Дончилар”, “Бужор” ҳамда гайдуқ Кордяну ҳақидаги балладалар халқ орасида жуда машҳурдир.

Милодий II аср бошларида ҳозирги Молдавия ва Руминия худудидаги Дакия давлати Рим империясига бўйсундирилгач, бу ўлкада яшаган дакилар ва уларнинг тили батамом йўқолиб, унинг ўрнини жонли лотин тили заминида шаклланган ҳозирги молдаван ва румин тиллари эгаллайди.

V-VIII асрларда Дакия аҳолиси славян қабилалари билан яқин муносабатда бўлдилар. IX-XI асрларга келиб ҳозирги Молдавия ерлари Киев Руси таркибига кирди. XII-XIII асрларда эса бу ерлар Киев-Волинский князлиги ихтиёрига ўтди. XIV асрда мустақил Валахия ҳамда Молдавия князликлари ташкил топгач, славян тили черков, давлат тили ва адабий тил бўлиб қолди. XIV-XVII асрларда славян тилида яратилган қадимги молдаван-валах адабиёти диний мазмундаги адабиёт эди. “Авлиё ва жафокаш Иоан Новий” номли биринчи диний оригинал асар ана шу адабиётнинг йирик вакили ва тарғиботчиси Григорий Цамлак томонидан ёзилган эди.

XVIII асрнинг бошларида яратилган йилномалар мазмундорлиги, ранг-баранглиги ва публицистик хусусиятга эга бўлиши билан бундан олдинги даврларда яратилган йилномалардан анча фарқ қилар эди. Чунончи, эндиги йилномаларда молдаван халқининг босқинчи туркларга қарши олиб борган мардона кураши ҳам тасвирланар, уларда мустақил молдаван князлигини қайта тиклаш зарур деган ғоя илгари сурилар эди.

XVII асрда Дунай бўйи князликларида гуллаган ўрта аср адабиёти Уреке, Мирон, Костин, Некулче каби забардаст йилномачилардан ташқари, Николай Милеску Спафарий ва Дмитрий Кантимерга ўхшаш дунёга машҳур донишманд ёзувчиларни ҳам етиштирди.

XVIII аср бошларида Молдавияда ҳам, Валахияда ҳам босқинчи

турк ҳукмдорларининг зулми ҳаддидан ошганлиги сабабли адабиёт ва маданият ҳам инқирозга юз тутди.

1812 йилда Бессарабиянинг Россияга кўшилиши прогрессив аҳабиятга эга бўлди. Чунки чор ҳукуматининг ўлкада реакцион сиёсат ўтказишига қарамай, шу йиллардан бошлаб Бессарабияга Россиядаги илғор кишиларнинг, жумладан, декабристларнинг прогрессив ғоялари тарқала бошлади.

XIX асрнинг 30-йилларида Молдавия ва Валахияда умумий иқтисодий кўтарилиш замида феодал муносабатлар емирила бориб, капиталистик муносабатлар мустаҳкамланди ва бу, ўз навбатида, бадий адабиётнинг ривожига туртки бўлди. Мактабларда она тилида ўқитиладиган бўлди. Биринчи театр томошалари кўрсатилди. “Румин болариси” ноли газета нашр этила бошлади. Ўз саҳифаларида К.Стамати, А.Хрестоверги, К.Негруци, В.Александриларнинг асарларини эълон қилган бу газета молдаван адабиёти тараққиётида катта роль ўйнади. Номлари зикр этилган молдаван адибларининг асарлари жанр, мавзу ва бадий маҳорат эътибори билан бир-биридан фарқ қиларди, албатта. Бироқ уларнинг ҳаммасига хос умумий бир фазилат шундаки, бу ёзувчиларнинг ижоди рус маданияти ва адабиёти билан бевосита алоқадор эди.

Ўтган асрнинг 30-40-йилларида ўлкада феодал зухуми ва полиция ўзбошимчилиги ҳукм сурган кезларда ҳам тараққиёпарвар ёзувчилар адабиётни халқ хизматига ҳамда мамлакатдаги иқтисодий-сиёсий тараққиётга бўйсундиришга уриндилар. Улар крепостной деҳқонлар ва лўли кулларни озод қилишни талаб қилиб чиқдилар. Оригинал миллий адабиётни ривожлантириш муҳим масала бўлиб қолди. Шу муносабат билан халқ оғзаки ижоди асарларини тўплаб нашр этиришга эътибор кучайди. Адабиётда (А. Дониц масаллари, К. Негруци ва В. Александрининг ҳикоя ва саҳна асарларида) танқидий реализм учқунлари кўзга ташлана бошлади.

1840-1860 йилларда ҳозирги замон молдаван адабиё тилини шакллантириш учун кураш қизиқ кетди. В.Александр, К.Негруци ва айниқса, А.Руссо сингари ёзувчилар она тилининг софлигини ҳимоя қилдилар.

Молдаван миллий адабиётини яратиш учун курашган

ёзувчиларнинг ҳар бири мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтди. Улар Россия ва Ғарбий Европа шаҳарларида таълим олиб, жаҳон адабиёти ютуқлари билан яқиндан танишдилар. Бу адиблар халқ халқ озодлик ҳаракатида ҳам фаол қатнашдилар. М.Когэлничану бир қанча очерк, повесть, роман яратган бўлса, А.Руссо кўпроқ ҳажвий пьесалар ва оташин илмий-танқидий мақолалар муаллифидир. К. Негруци замонанинг долзарб масалалари ҳақида, асосан, ўтмиш тарихи материаллари асосида тарихий поэма ва новеллалар ёзди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган Василе Александри аввал Яссиди, кейинчалик Парижда тиб, математика ва ҳуқуқ фанларини ўрганган бўлса-да, ватанига қайтгач, кўпроқ адабиёт билан шуғулланди. 1848 йил революциясида фаол қатнашди. Революция енгилгач, Ғарбий Европа мамлакатларини кезиб чиқди, кўп революционерлар билан танишди. Унинг шу даврда яратган “Молдавия билан хайрлашув”, “Руминиянинг уйғониши” номли шеърларида ватанга муҳаббат ҳис-туйғулари ўзининг чуқур ифодасини топди. 1860 йилдан бошлаб у сиёсий курашдан четланиб, адабий-ижодий ишга берилди.

В.Александри поэзияси ижтимоий ғоялар билан суғорилган, халқ кўшиқларини эслатувчи поэзиядир. Шоирнинг “Гайдук кўшиғи”, “Гайдук Гроза”, “Қалдирғоч қиссаси”, “Сибирь йўлида” номли кўшиқ ва балладалари фикримизнинг далили бўла олади.

Ёзувчининг прозасида салмоқли ўрин тутган “Бир тилла пул тарихи” повести қизиқарли мажозий сюжетга эга. Муаллиф бир тилла пулнинг турли хил одамлар ҳамёнида сафар қилишини кўрсатиш орқали ўша замоннинг порахўр судьялари, фирибган қиморбозлари, инсофсиз судхўрлари ва золим амалдорларининг кирдикорларини очиб ташлади. Бу асарда Земфира ва Надулкага ўхшаш гуноҳсиз лўли ва гайдуқларнинг мавжуд ижтимоий тузум қурбони бўлганликлари тасвирланади.

В.Александрининг элликдан ортиқ сахна асарлари орасида “Синзяна ва Пепеля” номли ҳажвий, “Овидий” ҳамда “Бландузий чашмаси” номли тарихий драмалари алоҳида ўрин тутди. Бу асарларда, биринчидан, ўша замон ҳукмронларининг ярамас ахлоқи, нодонлиги, фаросатсизлиги фош қилинса, иккинчидан,

ватанпарварлик ғоялари ташвиқ этилади.

Руминияда яшаб ижод этган таникли бессараб ёзувчиларидан Ем. Буков, Л. Деляну, Г. Меньок, Н. Костенко, Б. Иструлар молдаван адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қўшдилар. Улар ўз ижодлари билан румин прогрессив адабиёти ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатдилар.

Уруш даврида молдаван адабиётида ҳам Ватан ва Ватан мудофааси мавзуи етакчи эди. И.Каннинг “Ўрмон қизи”, Л.Барскийнинг “Шинель кийган қиз”, Гр. Адамнинг “Томулеса кудуғи ёнида” ҳикояларида, Ем. Буковнинг “Котовский тирик” достонида ва А. Лупаннинг “Посбон”, Л.Делянунинг “Қўшиқ”, Б.Иструнинг “Анна” номли шеърларида ҳам жангчиларнинг матонати, партизанлар ҳаракати ва меҳнат фронти азаматларининг ҳаёти зўр ҳаяжон билан тасвирланди.

XX асрнинг 50-йиллар молдаван адабиётида бадий прозанинг салмоғи ошди. Унинг барча жанрларида, хусусан, роман ва повесть жанрида, кўплаб асарлар яратила бошлади. Китобхонларга халқ ҳаётининг ўтмишини ҳам ҳозирги кунини ҳам кенг кўламда акс эттирувчи ўнлаб роман ва повестлар тақдим қилинди. А.Липканинг “Уйғониш”, Ем. Буковнинг “Биолар қад кўтарар”, И.К.Чобанунинг “Кодри”, А.Шаларнинг “Инсон ва тақдир”, М.Кахананинг “Павел Брагар”, “Костя Гингаш” романлари, И.Друценинг “Бева хотин ўғли Георге”, С.Шляхунинг “Ўртоқ Ваня”, Л.Барскийнинг “Флоренада”, Г.Баннарунинг “Дехқонлар”, В.Малеванинг “Қўшиққа йўл очик” повестлари ўулар жумласидандир. Бу асарларнинг яратилиши, биринчидан, молдаван бадий прозасининг тематик доираси хийла кенгайганлигини, иккинчидан, адабиёт майдонига проза билан шуғулланувчи истеъдодли ёшлар кириб келганлигини кўрсатади.

Сўнги 5-6 йил ичида молдаван поэзиясида ҳам ўнлаб янги номлар пайдо бўлди. Улар ўзларининг илк шеърий тўпламлари ёки достонлари билан адабиёт майдонига кириб келар экан, Виктор Телеукнинг ўйчан, ўткир лирикаси, Павел Боцунинг мазмундор шеърлари, Анатолий Кодрунинг жозибадор поэзияси, Георге Воденинг оптимистик руҳ билан суғорилган шеърий асарлари, Ион Ватаману ва Петри Кераренинг асарлари фикримизнинг далилидир.

Емилиан Буков

Урушқоқ бир жанобга хитоб

Жаноб! Ҳар қалай сенда ҳам фарзанддан бордир,
Оила бошлиғисан шулар туфайли.
Зоҳиринг – художўй, ичинг – заҳар, кир.
Оллоҳинг ўзингга! Яшайвер, майли!

Не учун атом деб вайсайсан мудом?
Оғзингда пичоқ тишлаб пойлайсан кимни?
Инсоф билан айт ўзинг, сендай сурбетни
Ота, эр, ё инсон деб аташ мумкинми?

Уруш – сенинг истагинг. Халқлар бошида
Бомбалар портлашин қиласан орзу.

Наҳотки чинданам уруш даҳшати
Иблисона қалбингга солмас қўрқув!?

Истагинг: бировлар бошига кулфат –
Ёмғири ёғилса бомбалар билан.
Сен эсанг уйингда кайфингни суриб,
Қизариб кекирсанг виски зарбидан.

Йўқ, йўқ! янглишасан, бир сирни айтай:
Сен мамнун илжайиб, кўк харитага
Қора крестчалар битганинг чоғи,
Ракеталар дўл каби ёғиб устингга,
Куйдирар уйингни, тўзитар боғинг.

Понига миномас қувнаб ўғилчанг.
Сочини юлганча қолар аёлинг.
Ўзинг қўйган тузукқа ўзинг илиниб,

Қуримасми шўринг, не кечар ҳолинг!?

Қаерга беркинасан? Жавоб бер менга!
Темир сандиққами? Ёки қудуққа?
Сандиқ торлик қилар ва ундан кейин –
Атом тўлқинида айланар чўққа!

Наҳотки Ер шари қилади торлик?
Тинч-тотув яшашлик эмасми афзал?
Билиб қўй: мабодо қилиб беорлик.
Атом хирмонига қўйсанг агар ўт,
Атом зарраларга минг бор бўлиниб,

Гойиб бўлганидек одам кўзидан,
Сенинг ҳам тақдиринг қилинади ҳал!

Рус адабиёти

Рус адабиёти тарихи қарийб X асрлик даврни ўз ичига қамраб олади. Словянлар қадим-қадим замонларда Дунай дарёси бўйларида яшашган. Даврлар ўтиши билан улар турли томонларга тарқашган ва яшаётган жойларга қараб улар турли гуруҳ, қабила, миллатларга бўлиниб кетишган.

Шундай қилиб словянлар учта гуруҳга бўлинишган:

1. Ғарбий словянлар: поляк, чех, словак ва бошқалар.
2. Жанубий: болгарлар, хорватлар, серблар, македонлар, боснияликлар ва бошқалар.
3. Шарқий словянлар: руслар, белоруслар, украинлар.

Илк рус давлати “Киев Руси” эрамизнинг тахминан X асрларида вужудга келган. Князь Олег христиан динини расмий равишда қабул қилиши билан русларда ёзма адабиёт ҳам шакллана бошлаган. Қадимги рус адабиёти VII асрлик даврни ўз ичига қамраб олади:

1. Киев Руси адабиёти (X-XIII асрлар).
2. Шимолий-Шарқий Руси (Новгород) даври (XIII-XV асрлар).

3. Москва Руси даври (XVI-XVII асрлар).

Айнан XVII асрга келиб, турли тиллардаги мактабларга асос солинди. Ўқиш учун турли хил букварлар, кўргазмали ўқув қуроллари яратилди. 1687 йилда Москва шаҳрида Славян-Грек-Лотин Академияси очилди.

Петр I тахтга ўтиргандан сўнг Рус маънавий ижтимоий, сиёсий, ҳарбий ҳаётида катта ўзгаришлар юз беради. Бу маданият ва адабиётнинг ривожланишига катта туртки берди. Москва, Петербург шаҳарларида босмаҳоналар қурилди. Газеталар чоп этилади. Театр очилиб, турли хил пьесалар қўйила бошланди. Бунинг оқибатида рус адабиётига Ғарбий Европа адабиётидан класицизм оқими кириб келди. Локк, Монтаскье, Лабрюер, Аудисон, Лессаги, Мольер каби адибларнинг асарлари рус тилига таржима қилинади.

Айнан шу даврларда Антиох Кантемир, Василий Тредияковский, Михаил Ломоносов, А.П.Сумороков каби таниқли шоир ва адиблар етишиб чиқишди.

Михаил Василевич Ломоносов (1711-1805)

Москвадаги славян-грек-лотин академиясини битириб, Петербург университетига ўқишга боради. 1736 йили уни бир қанча аълочи студентлар билан биргаликда Германияга жўнатишади. У ерда Ломоносов табиатшунослик, инжинерия, философия, филология каби фанларни чуқур ўрганади. Шу билан биргаликда бир қанча Европа тилларини ўрганади. 1741 йилда у Россияга қайтади ва Фанлар Академиясида ишлайди. 1745 йилда Академик деган номга муносиб деб топишади. Унинг юксак хизматлари шундан иборатки, у ҳозирги рус адабий тилини қайси томонлари билан эски словян тилидан ажралиб туришини кўрсатиб берди ва тил ҳақидаги назариясини яратди. Ломоносов силлабо-тоник системасининг тўғрилигини исботлаб берди, мажмуа ва дарслик назариясининг ривожланишида ўзининг катта хизматларини қўшди.

Ломоносов ўз ижодида асосан одалар ёзди. У ҳақда Пушкин шундай деган эди: “Тарихчи, диктор, механик, химик, минеролог,

рассом ва шоир. У ҳаётда ҳамма нарсани бошидан кечириб, татиб кўрди ва мазмунини тушунтира олди”.

Александр Сергеевич Пушкин (1799-1837)

Рус адабиётининг даҳоси, ҳозирги замон рус адабий тилининг асосчиси А.С.Пушкин 1799 йил 6 июнь куни Москва шаҳрида дворян оиласида туғилди. Отаси Львович Сергей замонасининг илғор кишиларидан эди. Ўз уйида француз ва рус ёзувчиларининг китобларидан кутубхонаси бор эди. Унинг укаси, яъни А.С.Пушкиннинг амакиси Василий Львович Пушкин шоир бўлиб, карамзинчилар оқимида ижод қиларди. Александр 12 ёшигача уйда ўқиди, кейин уни 1811 йил Царское Село шаҳарчасида янги очилган лицейга ўқишга беришади. Бу лицей давлатнинг юқори ишлари бўйича чиновниклар етказиб берарди. Лицейда у ўзига Дельвиг, Пушкин, Кюхельбекер ва шунга ўхшаш дўстлар орттирдики, улар бир умрга кадрдон бўлиб қолишди. 1817 йилда лицейни битирган Пушкин Ташқи ишлар Коллегиясида иш бошлади. Бу ерда у 1820 йилгача ишлади. Шу ерда у А.С.Грибоедов билан танишди.

1820 йил 9 майида Пушкин шахсан Александр I буйруғига асосан генерал Инзов қўл остига хизматга юборишади. Шу йилнинг ёз ойларида Инзов руҳсати билан Раевский оиласи билан саёҳатга боради. У Шимолий Кавказ, Қримда бўлиб, Симферополь ва Одесса орқали Кишинёвга қайтади.

Кишинёвда у Пестель, Давидов, Якушкин сингари декабристлар билан танишади. Бу ерда унинг биринчи “жанубий” поэмаси “Кавказ асири” юзага келади (1822). 1823 йилда иккинчи поэмаси “Боғчасарой фонтани”, 1823 йилда эса ўзининг “Евгений Онегин” шеърый романини бошлайди. 1824-26 йилларда яна сургун қилинади.

Бу сафар Псков губернясига қарашли Михайловское қишлоғига юборишади. Шаҳарда юриб ўрганган Пушкин қишлоқда жудаям зерикади. У кўпинча бўш вақтларини Осипова хонимнинг хонадонида ўтаказарди. 1825 йил декабрь кўзғолони ва унинг мағлубиятидан жуда ҳам афсусланади. 1826 йил 8 сентябрда у подшо Николай I

билан учрашади. Бу ерда, яъни шоҳ қабулида у очикдан-очик подшонинг саволига “мен декабристлар томонида бўлардим” дейди.

1829 йил у Кавказ бўйлаб саёхатга чиқади. Унинг асл мақсади сургун қилинган декабрист ўртоқлари билан учрашиш эди. 1830 йилда у Москванинг энг гўзалларидан бўлмиш Н. Гончаровага уйланади. Лекин орадан 4 йил ўтар-ўтмас ҳар хил гаплар, унинг ориятига тегадиган иғволар кўпаяди. Унинг Н.Гончарова билан оралари бир мунча совуқлашади. Охири бориб бу гаплар уни Голландия элчиси Геккерннинг сақлаб олган ўғли – Дантесни дуэльга чақиришга мажбур қилади. Дуэль пайти оғир яраланган Пушкин 1837 йил 27 январь куни 38 ёшида вафот этади.

Пушкин икки буюк жаҳоншумул воқеалар таъсири остида ўсиб, маънавий улғайди: Ватан уруши ва декабристлар кўзғолони.

У лицейда ўқиб юрган пайтларида Державин, Батюшков, Жуковскийларга ўхшаб ёзишни истар ва шуларнинг асарларига таклид қилиб ўз асарларини яратарди. Унинг асарлари юқорида айтиб ўтилган шоирларникига кўра баркамол яратилди.

Унинг лицейда ўқиб юрган пайтларидаёқ “Шоир дўстимга” (1814), “Менинг дўстларимга васиятим” (1815), “Менинг эпитадиям” (1815), “Менинг Аристорхимга” (1815), “Ҳижрон”, “Айрилик” номли шеърлари одамларнинг диққат эътиборини ўзига тортган эди.

Пушкин жанубга сургун қилинган пайтларида лицейда ўқиб юрган чоғларида бошлаб қўйилган “Руслан ва Людмила” поэмасини ёзиб тугатди.

“Евгений Онегин”

Асарларининг ичида миллионлар қалбини забт этгани шу шеърый романидир.

Бу асарда Пушкин ёш замондошларининг умумлашма образини яратди. Асар билан танишар эканмиз, динамик кучланиш ҳукмидаги Е.Онегин образининг ички зиддиятларини тушуниб борган ҳолда, унинг ҳарактер элементларини, табиати, умуман жамият учун кераги йўқлигини кўраимиз.

В.Белинский “Евгений Онегин” романини “рус ҳаётининг

энциклопедияси” деб атайди. Ҳақиқатдан ҳам Пушкиннинг бу асарида хилма-хил чексиз муаммолар кўтарилган. Романда оддий кунлик муаммоларга тўла қишлоқ дворянларининг зерикарли ва пойтахт аслзодаларининг мазмунсиз ҳаёти акс эттирилган.

“Евгений Онегин” романининг сюжет асоси бўлиб муҳаббат мавзуси хизмат қилади.

Роман марказий қаҳрамонлари Татьяна Ларина ва Евгений Онегин атрофидаги одамлардан маънан бойлиги, замондошларидан анча илгарилаб кетганликлари билан анча юқори туришади.

Евгений Онегин – зиддиятли, мураккаб образ. У атрофидагилардан, эскирган урф-одатлардан (сарқитлардан), жамиятдан нафратланади, уларга қарши курашади. Лекин шуни айтиб ўтиш керакки, ўзидаги ана шундай сарқитларнинг устидан ғалаба қозонолмайди, чунки унинг ўзи тартибсиз турмуш тарзи билан яшайди ва шу муаммолар устида жиддий шуғулланмайди.

Онегин – бу олий табақанинг, муҳитнинг, жамиятнинг мевасидир. Унинг образидаги энергияни, ҳиссиётга тўла қалбини, бўйинсунмаслигини, апатияни, ички гўзаллигини, ҳаракатсиз орзу-интилиш туйғусини тушуниши учун рус адабиётшунослари ҳам кўп изланишлари керак бўлади.

Белкин қиссалари

Рус классик реалистик прозасининг бошланиши шу асарлардан бошланади. Бу қиссалар – ўзгариб турувчи, динамик кучланиш ҳукмидаги воқеалардир.

Сюжетлар қандайдир бошқа шахслар томонидан ҳикоя қилиниши асарга стилистик манераларнинг мураккаб тўқимасини бахшида этади. Адабиётда кўшимча муаллиф елимлаш янгилик эмас, бундай усулни Вальтер Скотт асарларида ҳам учратиш мумкин.

Бу усул билан Пушкин оддий одамларни гапиришга мажбур этади.

“Белкин қиссалари” асари бешта мукамал ҳикоялардан иборат:

- а) “Бўрон”
- б) “Қишлоқи ойимқиз”

в) “Станция назоратчиси”

г) “Тобутсоз”

д) “Ўқ»

Ҳамма ҳикояларни тўплаб берувчи қандайдир Иван Петрович Белкин бизга етказди.

Михаил Юрьевич Лермонтов (1814-1841)

Рус адабиётининг энг улкан ва энг кўркам вакилларида бири М. Ю. Лермонтов ўз замонасининг разилликларидан зериккан, эзгуликка зориккан, шиддаткор ва исёнкор шоирларидан эди.

М.Ю.Лермонтов яшаган давр шароити ўта машаққатли ва қарама-қаршиликларга тўла эди. Лермонтовнинг зиммасига рус адабиётини янада ривожлантириш, Пушкин анъаналарини давом эттиришдек ғоят мураккаб ва масъул вазифа тушди ва бу вазифани у қисқагина умри давомида қатта шижоат билан адо этди.

М.Ю.Лермонтов 1814 йил Москванинг Красные Ворота минтақасида дунёга келди. У 2 ёшга тўлганда онасидан жудо бўлди. 1828 йилгача Пенза губерниясининг Тархани кўрғонида бувисининг тарбиясида бўлди.

1828 йилда Москвага келади ва МУ пансионатида ўқишга киради. 1830 йил 16 ёшида МУнинг филология факультетига ўқишга киради. Бу ерда у Белинский, Огарев, Герценлар билан биргаликда ўқишади, лекин орадан 2 йил ўтгач ўқишни ташлаб Петербург ҳарбий билим юртига ўқишга киради.

Унинг номини башариятга танитган, барча халқлар дилида мангу яшайдиган қилган омил – унинг шеърлятидир.

У адабиётга бир олам ижод маҳсулини берди.

Бутун дунёни ҳамон ҳайратга солаётган ва миллионлар дилини забт этаётган сермазмун ва инсоний ҳиссиётларга бой лирик шеърлари, асло ўлмас ва сўнмас драмалари: “Лўлилар”, “Испанлар”, “Ғалати одам”, “Маскарад”, “Икки оға-ини”.

Поэмалари: “Боярин Орша”, “Шоҳ Иван Василевич, навжувон ясовул ва азамат савдогар Калашников ҳақида қисса”, “Қочқин”,

“Мцири”, “Демон”, “Исмоилбей”, “Хожи Абрек”, “Черкаслар”.

Романлари: “Вадим”, “Замонамиз қаҳрамони”.

Буларнинг барчаси битмас-туганмас адабий хазинани ташкил этадилар.

“Замонамиз қаҳрамони”

Роман бешта қиссалардан иборат: “Бэла”, “Максим Максимич”, “Княжна Мери”, “Тамань”, “Фаталист”.

Асар қиссаларининг жойлашиши муаллиф – хикоячи билан эмас, балким қаҳрамон билан боғлиқ. Муаллиф йўлда кетаётиб, Максим Максимич билан учрашади ва муаллифга Бэла ва Печорин ҳақида гапириб беради.

Авторнинг қўлига М.Максимич орқали Печориннинг кундалиги келиб тушади. Ўқувчи асарнинг бошидаёқ қаҳрамоннинг ўлими ҳақида ўқийди. Асардаги воқеалар линияси эса қуйидагича бошланади. Петербургдан Кавказга кетаётиб Печорин Таманда тўхтаб ўтади. Бу ерда ҳарбий экспедицияда қатнашгандан сўнг Патигорскга, кейин Кисловодскга боради ва ўша шаҳарларда яшайди. Шу орада у Гришицкий билан урушиб қолади ва Гришицкийни дуэлда ўлдириб қўяди. Шу қилмиши учун уни Максим Максимич бошчилик қилаётган қалъага жўнатишади.

Қалъада хизмат қилиб юрган чоғида у 2 ҳафтага казаклар яшайдиган станицага келади ва Вулич билан учрашади.

М.Максимич 5 йил бирга хизмат қилиб, истефога чиқади, бир қанча вақт Петербургда яшаб Эронга саёҳатга кета туриб йўл устида Влади – Кавказда М. Максимич билан учрашади. Эрондан қайта туриб йўлда ҳалок бўлади.

Лермонтовга ана шундай ўзгариб турувчанлик асарга бахшида этиши Печорин шахсиятини янада мураккаблаштиради ва романтик ҳусусият касб этади.

Асар марказида – Печорин туради. Печоринни эса Бэла, Максим Максимич сингари атроф-муҳит ва жамият унчалик таъсир ўтказмаган оддий ва табиий шахслар ўраб туради. Печорин улардан аслзода насаби, тарбияси ва шахсий улуғворлиги билан юқори туради.

Вақти-вақти билан Печорин уларга яқинлашади, лекин баъзида уларга нисбатан қаттиққўллик ҳам қилади.

Асарда биз Печоринни тушунган, шунга ўхшаш иккита образни кўрамиз. Булар: доктор Вернер билан Вера.

Печорин – бу Лермонтовнинг адабиётдаги ўзининг иккинчи “мен” деган шахсиятидир. Лермонтов рус адабиётида Пушкин асос солган «ортиқча одамлар» типини мазкур образ орқали янада ривожлантирди.

Николай Василевич Гоголь

Н.В.Гоголь 1809 йилда Полтава губерниясининг Миргород уездига қарашли Сорогинци қишлоғида туғилди. У аввал Полтава билим юртида, кейинчалик олий билимлар гимназиясида ўқийди (Нежин шаҳрида). Лицейда ўқиб юрган пайтларида Театрни ёқтириб қолади ва лицей театрида кўп роллар ижро этади. У ўзининг ғайритабиий синчковлиги билан ўртоқларини ҳайратда қолдирар эди. Гоголь 1829 йил ўзининг биринчи “Ганс Кюхельгартен” номли асарини яратди. Лекин тез орада ўзига ёқмагани учун ёндириб ташлайди. 1829 йил июль ойида чет элга саёхатга келади. Чет элдан у тўғри Петербургга қайтиб келади ва дўстлари ёрдамида ПУ да тарих фанидан дарс бера бошлайди. Унинг кўп мақолалари газеталарда босилиб чиқа бошлайди: “Умумий тарихдан дарс бериш усули”, “Малороссиянинг аҳволига нигоҳ” кабилар шулар жумласидандир. 1831 йили у А.С.Пушкин билан Плетнев хонадонида танишди. Бу ерда Пушкин билан суҳбатда Гоголь замонавий рус адабиётининг аҳволи ҳақида, унинг асосий тенденциялари ҳақида ўзининг танқидий мулоҳазаларини баён этади. Пушкин Гогольнинг бадиий истеъдодини, танқидий нуқтаи назарини юқори баҳолайди.

Пушкин Гоголни ўзи муҳаррирлик қилаётган “Замондош” журнаliga таклиф этади. Гоголь тез орада шу журналда “1834-1835 йиллар адабиётдаги ҳаракат ҳақида” мақоласини босиб чиқаради. Пушкин унга рус адабиёти тарихи бўйича иш бошлашни маслаҳат беради ва “Ревизор” комедиясининг сюжетини суҳбатларидан бирида айтиб беради. Гоголь тез орада дунёга машхур “Ревизор”

комедиясини яратди. 1836 йилнинг 19 апрелида Петербургдаги Александр театрида комедиянинг премьераси бўлиб ўтади.

Гоголь премьерада спектаклнинг охиригача ўтирмай кетиб қолади. Кетиб қолишининг сабаби, унинг комедиясида Николай империясининг ҳамма бурчақларидаги аҳволни ўтқир сатира билан фош этилиши бутун Петербург, адабиёт ихлосмандлари учун катта бир адабий кашфиёт эди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай у чет элга (Италияга) кетади. Пушкиннинг ўлимани у жуда чуқур қайғу билан кутиб олади.

Гоголь 1840-1842 йилларда Римда “Ўлик жонлар” поэмасини ёзиб тугатди ва бир нусхасини В.Белинскийга жўнатди. Белинский ўз навбатида ўқиб чиқиб, асарнинг босилиб чиқишига рухсат олиб (цензурадан), журнаliga босмага топширди.

1847 йилда унинг “Дўстлар билан ёзишмаларнинг асосий жойлари” асари босилиб чиқди. Бу асарни ўқиб чиққан Белинский унга ўзининг “Хат”ини ёзди. Белинский ўз хатида Гоголь асарини тахлил қилиб, уни қаттиқ танқид қилган эди.

Гоголь Қуддус шаҳрига айнан шу йили диний зиёратга боради. 1852 йилда эса Россияга қайтиб келади: Москва, Петербург, Одесса шаҳарлари яшайди. Ҳаётининг охириги йилларида унинг руҳияти қандайдир ғайритабiiй касалликнинг аломатлари учрай бошлайди. Шундай бир руҳий кризислар пайтида у ўзининг “Ўлик жонлар” поэмасининг II томини ёндириб юборади.

Гоголь 1852 йил 21 февралда вафот этади.

Гоголь адабиётга ўзининг бир қанча ҳикоялари, қиссалари тўплами билан кириб келди. Унинг “Сорочин ярмаркаси”, “Май кечаси ёки сувга чўкаётган аёл”, “Даҳшатли қасос”, “Диканка қишлоғи яқинида ўтказилган кечалар” номли асарлари адабиёт ихлосмандларига машҳурдир.

“Диканка қишлоғи яқинидаги ўтказилган кечалар” тўплами

Бу тўпламга саккизта қисса кирган. Бу Украина, украин фольклори билан боғлиқ қиссаларни адолат ва адолатсизлик ўртасидаги қарама-қаршиликларни тасвирловчи картина деб баҳоласа

бўлади. Гоголь бу асарларида ўзининг диққатини XVIII аср эркин украин казаклари ҳаётига қаратади. Қиссалар Рудига Панько исмли шахс томонидан ҳикоя қилинади. Қиссаларда у ўзининг орзусини, одамлар табиатидаги инсоний туйғуларни гўзаллигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Ана шу инсон табиатидаги фазилатларни ёрқинроқ ёритиш учун фантастик мавжудотлар образларидан ҳам фойдаланади. Шу сабаб бўлса керак, Гоголь ўз қиссаларида қатор миллий характерлар галереясини ярата олган.

Фантастика, фольклор, сатира ва бошқа жанрларнинг уйғунлиги унинг бошқа асарларида ҳам учрайди.

1835 йил Гоголь ўзининг “Невский проспект”, “Портрет”, “Миргород” тўпламларини яратди.

Гоголь “Тарас Бульба” номли тарихий қиссасида қаҳрамонларни, уларнинг характерини ўзининг замонасига қарама-қарши қўяди.

“Тарас Бульба” асарида у биринчи бор халқнинг қуввати, қудрати, маънавий бойлиги, юқори ахлоқий принциплари ҳақида ёзади.

Гоголь биринчи бўлиб рус адабиётида халқнинг, жамиятнинг фожиали томонларини реал, танқидий тасвирларда кўрсатиб бера олган.

1835 йилда у яна “Петербурги қиссалари” туркуми остида бешта қисса яратди.

“Шинель”, “Бурун”, “Руҳий хаста кишининг хатлари”, “Невский проспекти”, “Портрет”. Бу қиссаларининг мазмуни, қаҳрамонлари ва услуби ҳар хил бўлгани билан уларни ички бирлик боғлаб туради. Бу қиссаларда Петербург шахрининг улуғвор образини кўрсатади. Гоголь бу асарларда Пушкин традицияларини давом эттириб пойтахтнинг ички ва ташқи ҳолатини қиёслайди. Петербург шахрининг социал портретини, яъни оддий кичик одамларнинг оғир ҳаётини чизиб беради.

“Ўлик жонлар”

Гоголь бу асарини поэма деб номлайди, чунки бу асарда лирик ва эпик тур хусусиятлари учрайди. Муаллиф ҳар бир саҳифада учрайди ва ўзининг фикрларини, бўлиб ўтаётган воқеаларга муносабатини

билдириб боради.

Асарнинг бош қахрамони Чичиков – рус адабиётида мавжуд бўлган қахрамонларнинг янги типи. Бу образ Россиядаги эндигина пайдо бўлаётган буржуазиянинг янги вакилидир. Унинг мақсади жамиятнинг аҳолидан ўзининг кучи, ақли ва уддабуронлиги билан катта пул топишдир. Чичиков асардаги сатирик равишда чизилган помещиклардан ўзининг манتيкий дунёқараши билан дахшатлидир.

Чичиков – бу йиртқич, у ҳеч қандай ахлоқий кодекс ёки принципларга амал қилмайди, ҳар қандай сотқинликка тайёр шахс. Асардаги бошқа помещиклар табиатига хос хусусиятлар унинг психологиясида ҳам мужассамлашган:

Шунинг учун ҳам Гоголь Чичиков образига бутун бошли XI бобни бағишлайди.

Гоголь бу асарида майда дворянларнинг оддий ҳаётини эмас, балки крепостной ҳуқуқлари емирилаётган бир даврдаги Россия ижтимоий ҳаётининг оғир аҳолини кўрсатиб берган.

У олдиндан дворянлар ўрнига буржуазия келаётганини кўра олди. Асарда асосан аҳамият бериш керак бўлган жой – бу капитан Копейкин ҳақидаги ҳикоядир.

Асарда муаллиф рус халқининг потенциал имкониятларига оптимистик руҳда қарайди ва вақтлар келади халқ ўз имкониятларидан тўғри фойдаланади деб тушунади. Гоголь ўз асарини “О, Русь, қаякка қараб кетяпсан?” деган рамзий савол-чақириқ билан тугаллайди.

Лев Николаевич Толстой (1828-1910)

А.Н.Толстой келиб чиқиши юқори табақалар аслзодалардан эди. Агар келиб чиқишига чуқурроқ аҳамият берилса, Толстой Пушкин ва князь Трубецкойлар билан қариндошлиги бор. У 1828 йилда Тула губерниясининг Ясная Поляна қишлоғида туғилган. 2 ёшида онаси, 9 ёшида отаси қазо қилади. У аввал катта аммасининг, кейинчалик, Қозон шаҳрида яшовчи кичик аммасиникида тарбияланади. 16 ёшида Қозон университетининг фалсафа факультети турк-араб тиллари

бўлимига ўқишга киради, лекин ўқув йилининг охирида уни дарсларга кам қатнашганлиги учун имтиҳонларга киритишмайди. Толстой шу университетнинг ҳуқуқ факультетига ўқишни кўчиради, барибир орадан икки йил ўтгач ўқишни ташлаб кетади. (1850 йилдан то ўлимигача кундалик тутади) 1847 йилда ота-онасидан қолган мулкни укаси билан бўлишиб олишади. 1200 десятин ер билан 330 деҳқон ва Ясная Поляна қишлоғи Л.Толстойга тегади. 1852 йилда ҳарбий хизматга ёлланади ва шу йилнинг июл ойида унинг “Болалик” повести “Современник” журналида босилиб чиқади. 1854-55 йилларда Толстой Севастопол ҳимоясида жанг қилади. Қрим урушида Россиянинг енгилиши, Севастополни турклар босиб олганидан кейин у захирага бўшайди.

1855 йилда у Некрасов, Тургенев, Чернишевский, Гончаровлар каби ёзувчи, шоирлар билан танишади. Улар билан танишгандан сўнг, аввалида Толстой либералларнинг фикрини маъқуллаб турди, лекин тез орада ўзининг позициясини мустаҳкамлаб олди. Унинг фикрича, Россияни янада ривожлантириш учун халқни маънавий қайта тарбиялаш керак. Ҳар қандай шахс ўзи устида ишлаши зарур эди. 1862 йилда Л.Н.Толстой ўзидан 16 ёш кичик бўлган Сонья Андреевна Берисга уйланади. 1863 йилдан бошлаб, “Уруш ва Тинчлик” романи устида ишлашни бошлайди. 1869 йили Толстой ўзининг мазкур роман-эпопеясини ёзиб тугатади.

70-80 йиллар ўртасида у анча адабиётдан биров йироқлашиб кетади. 80-90 йиллар бошида у адабиётга, ижодга қайтади ва ўзининг “Иван Ильичнинг ўлими”, “Крейсер сонатаси”, “Тирилиш” каби асарларини яратди.

1910 йилнинг 28 октябрида уйдан кетади. Йўлда у пневмония билан касалланиб қолади ва Астахова темирйўл станциясида оламдан ўтади.

“Уруш ва Тинчлик” роман-эпопеяси

Л.Толстой бу асарни ёзишдан олдин декабристлар ва декабризм ҳақида ёзмоқчи эди. Уни тарихий шахс типини қизиқтирарди. Бунинг 2 томони бор эди.

а) декабризмга бевосита 1812 йил Ватан урушининг алоқадорлиги;

б) 60-йиллар революция ҳаракатининг натижасизлиги сабаблари.

Л.Толстой асарни яратиш жараёнида Ф.Л.Глинканинг “Бородино жанги очерклар”, Д.Давидовнинг “1812 йил партизанлик ҳаракати ҳақида хотиралар”, А. Тьернинг “Империя ва консуллик тарихи” ва шулар каби тарихий ва ҳужжатли адабиётлар билан танишади. Шунингдек, Бородино майдонига боради. Бу ерда у қайси томондан французлар келган, қаерда Багратион флешлари турган, қаерда Раевскийнинг батареяси жойлашган эди, қаерда каттиқ қонли жанглар бўлган ҳамма-ҳаммасини тасаввур қилиб кўради.

Роман-эпопеяда 550 дан ортиқ образлар мавжуд бўлиб, шулардан 200 га яқини тарихий шахслар ва 20 дан зиёд катта жанглар картинаси чизиб берилган.

Асар бошидаги жамиятда яшаётган одамларнинг ҳаммаси Европада бўлаётган воқеаларга, Наполеоннинг армиясига ўз табақасидан туриб баҳо беришади. Лекин шу билан бирга аксарият аслзодалар Наполеон Россияга қандай хавф солиши мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлашмайди. Баъзилар эса тушунишмайди ҳам. Буни фақат Андрей Болнонский яхши тушунади.

Романнинг асосий қаҳрамонлари:

а) А. Болконский – сангвиник, кизиққон, эгоцетрик характерга эга

б) Пьер Безухов – флегматик, туйғуларга асосланган, юрагининг амрига бўйсинувчи аслзода.

Иккови ҳам ошиқ қалбли, соғлом фикрловчи, ҳаётда ўз ўринларини изловчи инсонлар. Уларнинг икковини ҳам биринчи князь Андрейга никоҳланган, лекин тақдирнинг ёлғончилиги оқибатида Пьерга турмушга чиққан Наташа Ростова боғлаб туради.

Асарнинг энг мафтункор образларидан бири бу Наташа Ростовадир. Унинг битта ташқи кўринишигина эмас, балким ички дунёсининг гўзаллиги ҳам, унинг атрофдагиларга бўлган муносабатининг болаларча самимийлиги, покизалиги бевосита ўқувчида ҳам унга нисбатан муҳаббат уйғотади.

А.Болконский фикрича, ҳар қандай ҳақиқий рус кишиси армия сафларида, ҳарбий хизматда, она ватан ҳимояси ҳақида бош

КОТИРМОҒИ ЛОЗИМ.

Федор Михайлович Достоевский

Ф.М.Достоевский 1821 йил Москвада врач оиласида туғилди. Улар жуда бой бўлмаса ҳам, уйларида хизматкорлари, извошчиси бўлар эди. Онасининг ака-укалари Москвадаги бой одамлардан эди. Оилада у фақат акаси Михаил билан руҳан яқин эдилар. отаси, онаси ва бошқалар уни унчалик тушунмас эдилар. Федор акаси Михаил билан Москванинг энг яхши пансионларидан бирида ўқишади. 1832-43 йилларда Петербургдаги Олий Инженерлар билим юртида ўқийди. 1847 йилда Петрашевский революцион тўғарагига қатнай бошлайди. Лекин кўп ўтмай 1849 йилда ҳибсга олинади, Петропавловск қалъасига қамалади.

1849 йил 22 декабрда уни подшо қатл этишга ҳукм этилади. Лекин ҳукм 4 йиллик каторга билан алмаштирилади ва Сибирга Омск турмасига жўнатилади.

1850-54 йилларда каторгада, 1854-57 йилларда Семипалатинскдаги 7-Сибир батальонида оддий солдат бўлиб хизмат қилади. 1857 йилда унинг ҳамма фуқаролик ва дворянлик ҳуқуқларини қайтариб беришади. 1859 йилда М.Д.Исаевага уйланади, лекин бахтли бўлолмайди.

1861 йилда унинг “Ҳақоратганлар ва таҳқирланганлар” романи дунёга келди. 1862 йилда Достоевский чет элга сафарга чиқади: Франция, Германия, Австрия, Италияга боради.

1866-1888 йиллар давомида бирин-кетин “Жиноят ва жазо”, “Ўсмир”, “Телба”, “Ака-ука Карамазовлар” ва бошқа катта-катта романлари юзага келди. Достоевский 1872 йилдан 1881 йилгача “Гражданин” журнаliga редакторлик қилади.

1881 йилда вафот этади, уни Петербург шаҳридаги Александр Невский лаврасининг Тихвин қабристонига қўйишади.

Достоевский мураккаб ва зиддиятли буюк ёзувчидир. У ҳаётни яхши тушунадиган, маънавий ва моддий жоҳилликни юзага келтирадиган ёлғону иккиюзламачиликнинг, виждонсизликнинг башарасини очиб ташлайдиган шахс сифатида адабиётга кириб келди.

У ҳамиша ўз асарларида шахс ва унинг баркамоллиги ҳақида бўлган саволларни ўртага ташлайди ва ечишга ҳаракат қилади.

Достоевский қаҳрамонлари бошқаларга ўхшамайди. Унинг қаҳрамонлари камбағаллик, жабр-ситам, исён ҳақида кам гапиришади. Уларни бошқа муаммолар ўзига жалб этишган. Достоевский икки хил мавзунини бир-бирига қарши қўярди: ҳукм юритаётган муҳитга қарши туриши керак бўлган шахс ҳуқуқи ва шу шахснинг шу муҳитга тобелиги.

Шу икки тушунча *ҳуқуқ* ва *тобелик*ни бир-биридан ажратиб бўлармикин?

Достоевский инсон қалбидаги энг нозик, энг чуқур, ҳар қандай одамни ҳам ҳаяжонлантирадиган фикрларини, туйғуларини куюқ ранглар билан тасвирлайдики, асарлари билан биринчи бор танишган китобхон уларни осонликча хазм эта олмайди.

Достоевскийнинг яна бир асосий томонларидан бири замонавий ўзгаришларнинг шахснинг ўзлигини танишда, маънавий қашшоқланишда ва шу шахснинг оилага, жамиятга, сиёсатга, иқтисодиётга таъсирини янада бўрттириб кўрсатишга интилишидир.

“Жиноят ва жазо”

Романни таҳлил қилиш, шарҳлаш осон, негаки воқеалар кўз олдимизда воқеалар ривожланиб, кўлами кенгайиб боради.

Романнинг асоси бўлиб Радион Раскольниковнинг “иши” хизмат қилади. Романда Раскольниковнинг жинояти ва жазоси ҳақида мукамал гапирилади, бу психологик жараёнлар шундай тасвирланадики, инсон бениҳоя, унинг калласида пишган жиноятдан олдинроқ унинг жазоси ҳақида ўйлайди, лекин барибир ундаги (Раскольников) *кучли шахс* ҳақидаги фикр уни жиноятга ундайди.

Романда персонажлар ўртасидаги алоқа шундай узвийлашадики, натижада романнинг сюжети мураккаблашиб, муаммолари чуқурлашиб боради.

Романдаги икки асосий қаҳрамон: Радион Раскольников ва Соня Мармеладовалар бир-бирининг ички дунёсини ёритиш учун керак бўлган образлардир.

Достоевский биринчи, роман бошида сюжетни тор олган эди: қандайдир студент ўзининг судхўр кампирни ўлдириб, бойлигини ўзлаштириб, онаси, синглиси ва ўзининг қарзини тўлаб, чет элга кетиб, у ерда тинчгина яшаш ҳақидаги фикрини ёритмоқчи бўлди, лекин Раскольниковга ёндош образ қилиб Соняни киритгандан кейин унинг орқасидан бир қанча образлар кириб келди – булар катта бир шаҳарнинг камбағал одамлари эди. Яъни жамиятнинг энг қуйи табақасининг вакиллари. Бу образлар романнинг ҳамма муаммоларини, Раскольниковнинг амалга оширилмаган ғоялари ҳақида ёрқин ва аниқ тушунчалар беришади.

“Жиноят ва жазо” романида ижтимоий, психологик, фалсафий муаммолар бир-бирига қўшилган, аралашган ҳолда синтез қилинган.

“Телба”

“Телба” романида жамият қаҳрамоннинг устидан ҳукм чиқармайди, балким қаҳрамон жамият устидан ҳукм чиқаради. Романнинг марказида қаҳрамоннинг иши эмас, қаҳрамонни ҳам ўз домига тортаётган ҳаёт ва унинг икир-чикирларидир. Қаҳрамон ҳеч қачон ўзини юқори олишга ҳаракат қилмайди, лекин у атрофидагилардан ўзининг билими, ички дунёси ва шунингдек оқиллиги билан юқори туради. Асарда олдинда аниқлаб қўйилган воқеаларнинг охири йўқ.

Мышкин ўзининг меҳрибонлигига бу ҳаёт оқимида жой тополмай, яна келган жойига қайтиб кетади (Швейцария касалхонасида даволанар эди).

Мышкин – бу илоҳий муҳаббатнинг мажмуидир. Бундай муҳаббатни оддий одамлар тушунмайдилар, чунки у жудаям буюк ва юксакдир.

Муаллиф қаҳрамонни замонавий муҳокамаларга олиб киради, лекин князь Мышкин ўз ғоясига тескари ғояларга бутунлай бефарқ бўлиб чиқади. Мышкин Россиядаги ҳаётга, умуман мантиққа тушуна олмайди. Яхшилик қилмоқчи бўлади, натижаси ёмонликка айланади. Романнинг асосий мазмуни шундан иборатки, реформа пайтида жамиятдаги зиддиятларнинг кучайиши, одамлар ўртасида меҳр-

муҳаббатнинг орзуга айланишидир. Романни майда сюжетик ҳолатларга қараб эмас, балки умумий мазмунидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш керак. романда кўтарилган асосий муаммо – инсон ўз устида ишлаб, ривожланиб бормоғи лозим. Бу абадий, ҳамма авлодлар олдидаги муаммо бўлиб, тарихнинг асосий мазмуни бўлиб қолади.

Адабиётлар:

1. Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. – Избранные труды, Т. 1. М. «Наука» 1960.
2. «История Таджикского народа» М. 1963.
3. Н. Маллаев. Абулқосим Фирдавсий Т. 1972.
4. Ш. Шомухаммедов. Форс-тожик адабиётиклассиклари. Т. “Фан” 1964.
5. Х. Ҳомидов. “Шоҳнома”нинг шуҳрати, Т. Ўзбекистон 1991.
6. Рудакий. Т. Уздавнашр. 1957.
7. Умар Хайём. Рубоийлар. Т. 1976.
8. Саъдий шеърятидан. Т. 1976.
9. Фирдавсий “Шоҳнома”.
10. Жомий. Ғазаллар, Т. 1983.
11. Жомий. Достонлар, Т. 1989.
12. Жомий. Баҳористон, Т. 1978.
13. Карриев Б. Д. Эпические сказания о Кер-оглы у Тюркоязычных народов. М., 1968.
14. Туркман поэзиясининг антологияси, Ашхабод, 1958.
15. Избранные произведения (вступительная статья о Камине и Молле-Непес). Ленинград. 1959.
16. Махтумкули. Шеърлар. Т. 1971.
17. История литератур народов средней Азии и Казахстан. М. Изд-во МГУ. 1960.
18. Песни степей. Антология казахской литературы. М. 1940.
19. Кедрин З. С. Из живого источника. М. 1960.
20. Лизунова Е. В. Современный казахский роман. Алма-ата, 1964.
21. Сильченко М. С. Абай (Очерк жизни и творчества) Алма-ата, 1964.
22. Абай Кўнонбоев “Ўланлар”. Т. 1954.
23. Жирмунский В. М. Введение и изучение эпоса «Манас», (Киргизский героический эпос). М. 1961.
24. Борбогулов М. Пути развития киргизской драматургии. Бишкек, 1958.

25. Заленский К. От фольклора к роману. М. 1966.
26. История киргизской литературы. М. 1970.
27. Айтматов Ч. Эрта қайтган турналар. Т. “Шарк”, 2005.
28. Антология каракалпакской поэзии. Т. 1963.
29. Вохидов Х. Бердакнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари. Т. 1962.
30. Аимбетов К. Қорақалпоқ фольклори. Н. 1977.
31. Қурбонбоев. Бердақ ижоди. Т. 1977.
32. Антология Азербайджанской поэзии. М. 1960.
33. Поэты Азербайджана. Л. 1978.
34. Народная поэзия Азербайджана. Л. 1978.
35. Дадам-заде. Азербайджанская литература. М. 1979.
36. Бертельс У. А. «Низами. Творческий путь поэта». М. 1956.
37. Ибрагимова М. «Книга моей жизни». М. 1980.
38. Антология арманской поэзии. С древнейших времун до наших дней. М. 1940.
39. Алазан В. Стихи. М. 1958.
40. Зарьян Н. Избранные стихи поэмы. М. 1958.
41. Зарян Н. Довуд Сосуний. Т. 1967.
42. Барамидзе А. Гамезардашвели Д. Грузинская литература. Тбилиси. 1968.
43. Барамидзе А. Шота Руставели. М. 1966.
44. Александр Чавчавадзе. Стихотворения. Тбилиси. 1957.
45. Церетели А. Избранные произведения. Тбилиси. 1960.
46. Думбадзе Н. Абадият қонуни. Т. “Шарк”, 2006.
47. Гебель В. Корнейчук А. Е. Очерк драматургического творчества. М. 1957.
48. Лидия Бать и Александр Дейч. Т. Шевченко. Биографический очерк. М. 1958.
49. Зоҳидов В. Донолар давраси. Т. 1973.
50. Леся Украинка. Танланган асарлар. Шеърлар. Драма. Т. 1972.
51. Леся Украинка. “Ўтмиш эртаги” Т. 1961.
52. Шевченко Тарас. Ўйларим, сиз менинг ўйларим. Лирика. Т. 1962.
53. Якуб Колас. Замин овози. Шеърлар. Т. 1983.
54. Якуб Колас. Талаш бобо. Повесть. Т. 1962.

55. Янка Купала. Эрк қўшиғи. Шеърлар вадостн. Т. 1983.

56. История молдавской литературы. М. 1963.

57. Вартичан И., Василенько И., Левит Ф., Попович К. «Из культурного и литературного наследия молдавская народа». Кишинев. 1969.